

**ՀԱՅՈՑ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՈՒ
ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՀՏԴ 342.1

DOI: 10.56246/18294480-2022.13-42

ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ

*իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Գավառի պետական համալսարանի պրոֆեսոր
էլփոստ՝ khachatryan08@mail.ru*

Իրավաբանական գրականության մեջ կան տարբեր տեսություններ իրավունքի և պետության ծագման մասին, սակայն դրանցից ոչ մեկը չի արտացոլում հայկական իրավունքի և պետության ծագման պատճառներն ու հանգամանքները: Դրանց ձևավորման ուղին եզակի է, բացառիկ և կարող է բացատրվել միայն այս աշխարանքում ներկայացված հայեցակարգով, որն ապացուցում է, որ Հայաստանում գոյություն են ունեցել երեք տեսակի իրավական համակարգեր, պետություններ և քաղաքակրթություններ, որոնք ժամանակին հեղուկ են միմյանց: Իրենց ձևով և էությանմբ նրանք արմատապես տարբերվում էին հարևան մերձավորարևելյան ստրկատիրական բռնապետություններից և նրանց իրավական համակարգերից: Դրանք հայկյան, զրադաշտական և քրիստոնեական իրավական համակարգերն ու պետություններն էին: Նրանց եզակիությունն այն է, որ առաջացել են խաղաղ ճանապարհով՝ ազատության, արդարության, հավասարության և այլ քաղաքակրթությունների առաջնորդող գաղափարների քարոզման արդյունքում՝ Հայկ Նահապետի, Ջորաստրի և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից:

Նրանց գործողությունների արդյունքում իրենց շղթայում ի հայտ եկան հայկական երեք քաղաքակրթություններ՝ հայկականը, զրադաշտականը և քրիստոնեականը:

Բանալի բառեր՝ Հայկ նահապետ, Բել, Բաբելոնյան աշտարակ, հայկյան իրավունք և պետություն, Ջորոաստր, զրադաշտական իրավունք և պետություն, Գրիգոր Լուսավորիչ, Տրդատ Երրորդ Արշակունի, հայկական քրիստոնեական իրավունք, պետություն և քաղաքակրթություն:

Իրավունքի և պետության ծագման պատճառների, էության, իմաստի ու նշանակության մասին կան տարբեր տեսակետներ, կոնցեպցիաներ և տեսություններ: Դրանցից են Լ. Գումպլովիչի և Օ. Դյուրինգի առաջադրած ներքին և արտաքին բռնության, Պլատոնի և Արիստոտելի պատրիարքական, Թ. Աքվինացու աստվածաբանական, Կ. Մարքսի ու Ֆ. Էնգելսի դասակարգային, Ժ. Գոթինյի ռասայական, Կ. Վիտֆոգելի իրիգացիոն կամ ջրարբիացման, Գ. Տարդի և Լ. Պետրաժիցկու հոգեբանական, Հ. Գրոցիուսի, Թ. Հոբսի, Զ. Լոկի և Ժ. Ժ. Ռուսոյի պայմանագրային և այլ տեսություններ¹: Պ. Նովգորոդցի կողմից մանրակրկիտ վերլուծության են ենթարկվել Իրավաբանների պատմական դպրոցի ներկայացուցիչների առաջադրած տեսությունները գերմանական ժողովրդի հոգեբանության մեջ ծագած և առաջացած, և միայն այդ ժողովրդին իբր բնորոշ առանձնահատուկ իրավունքի ու պետության մասին²: Հատկապես իրավունքի և պետության ծագման մասին Հ. Գրոցիուսի, Թ. Հոբսի, Զ. Լոկի և Ժ. Ժ. Ռուսոյի առաջադրած հասարակական պայմանագրի գաղափարը, պարունակող բնական իրավունքների ու պարտականությունների շրջանակ, թեև երևակայական և պետության ու իրավունքի առաջացման հետ իրականում կապ չունեցող՝ ժամանակին հսկայական ազդեցություն են գործել ինչպես պետության և իրավունքի ծագման մասին գիտության, այնպես էլ հասարակական մտքի ու պրոցեսների զարգացման վրա:

Իրավունքի և պետության ծագման և զարգացման հարցերը նպատակահարմար է քննարկել Ա. Թոյնբիի քաղաքակրթությունների ծագման և առաջացման, զարգացման, բեկվելու և քայքայվելու մասին տեսության հիման վրա: Սակայն բանն այն է, որ այդ գործընթացների մեջ նա իրավունքին և պետությանը որևէ նշանակություն չի տալիս՝ գրելով. «Հասարակությունը և ոչ թե պետությունն է այն սոցիալական «ատոմը», որի վրա պետք է պատմաբանը սևեռի իր ուշադրությունը»: Եվ որ պետությունը «կոնկրետ սոցիալական հանրությունների (հասարակությունների, քաղաքակրթության – Ս.

¹ Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. М., 2015; Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс. М., 1996; Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства. М., НОРМА ИНФРА, 1999; Общая теория права и государства. Под ред. В. В. Лазарева. М., 1997, с. 47-73; Теория государства и права. Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М., 1997, с. 37-60; Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Т. 1, М., 1998, с. 29-85.

² Новгородцев П. И. Историческая школа юристов. СПб, «Лань», 1999.

Խ.) մասնավոր արտահայտություն է»³: Նրա կողմից քաղաքակրթության ծագման, զարգացման, բեկվելու և քայքայվելու պատճառներ և պայմաններ են համարվում զանազան իրական և անիրական երևույթներ ու գործոններ: Դրանցից են աշխարհագրական միջավայրը, ստեղծագործական փոքրամասնության՝ էլիտայի գոյությունը, գործունեությունը և դերը այդ ընթացքների մեջ, մարդկությանն ուղղված աստվածային մարտահրավերի և դրան համարժեք պատասխան տալու էլիտայի կարողությունը: Այն հասարակությունն է կենսունակ, որի էլիտան ամեն անգամ կարող է աստվածային հարցմանը տալ համարժեք պատասխան. եթե դրսևորվում է դրա անկարողություն, նշանակում է, որ էլիտան փչացել, ինքնամոլորվել, ինքնավերարտադրվող կաստայի է վերածվել: Եվ որ քաղաքակրթությունների բեկումն ու քայքայումը միայն էլիտայի անպետքացման ու նրա սեփական ձեռքի գործ է⁴:

Իրավունքի ու պետության ծագման հիմնահարցը քննարկելով Ա. Թոյնբիի առաջադրած քաղաքակրթությունների ծագման առաջացման մասին տեսության լույսի ներքո՝ մեր կողմից կատարվում են հետևյալ վերապահումները. 1. քաղաքակրթությունները ծագում և զարգանում են իրավունքի ու պետության գործողության հետևանքով: Իսկ դրանք էլ ծագում և զարգանում են ոչ թե ինքնաբերաբար, էվոլյուցիոն կարգով կամ էլիտայի գոյության ու նրա կանչի արդյունքում, այլ պատմության որևէ շրջադարձային պահի կոնկրետ հասարակության մեջ, տեղում և ժամանակին հանդես եկած սուբստանցիալ գործչի կամ ցիվիլիզատորի գործունեության արդյունքում, նրա կողմից հրապարակած ղեկավարող, համընդհանրական և համանշանակալից գաղափարների հիման վրա, դրանց քարոզման, տարածման, հասարակական հոգեբանության մեջ ներդրման հետևանքով: Պատմության որևէ շրջադարձում հանդես են գալիս հանճարեղ, ստեղծագործական ունակություններով, կարողություններով, առանձնահատուկ խարիզմայով, շնորհքներով օժտված, ոգեշնչված, խանդավառ, խորհրդավոր ու հմայիչ, քարոզության՝ ագիտացիայի ու պրոպագանդայի, արվեստին տիրապետող անհատներ, որոնց մենք կոչում ենք սուբստանցիալ գործիչներ⁵: Նրանք

³ Тойнби А. Дж. Постигание истории. М., «Прогресс», 1991, с. 40; Ивин А. А. Философия истории. М., «Гардарика», 2000, с. 13-24.

⁴ Тойнби А. Дж., նշվ. աշխ., էջ 91-180, 181-334, 335-483:

⁵ Хачатрян С. А. Солидарность как внутреннее, объективное свойство права. Ереван, 2009, նույնի՝ Տիրիդատ Երրորդ թագավորի հակաաղանդավորական հրամանագրերը, դրանց աքսիոլոգիական, իրավաբանական, տրամաբանական և սոցիոլոգիական վերլուծությունը,

հրապարակում են ղեկավարող գաղափարներ, նորմեր ու հավատալիքներ և քարոզում դրանք: Նրանց շուրջ ձևավորվում է ստեղծագործական էլիտա: Միայն այդպիսի անհատների գաղափարներով ու նորմերով միջնորդավորված և նրա առաջնորդությամբ էլիտան կարող է գործել՝ իր հետևից տանելով իներտ մասսային: 2. Ըստ Թոյնբիի՝ բոլոր քաղաքակրթությունները, այդ թվում քրիստոնեականը, ծագում, զարգանում, բեկվում և քայքայվում են: Դա սխալ տեսակետ է: Քրիստոնեական քաղաքակրթությունը չի կարող երբևիցե կործանվել: Ծագելուց հետո այն անընդհատ զարգացել, զարգանում և զարգանալու է, գնալու է պրոգրեսի ճանապարհով՝ անհայտությունից անընդհատ գրավելով նորանոր ոլորտներ: 3. Ոչ քրիստոնեական քաղաքակրթությունները կործանվում կամ տեղը զիջում են մեկ այլ քաղաքակրթության ոչ միայն ներքին պատճառների ու պրոցեսների, մասնավորապես՝ էլիտայի անպետք ու անկարող դառնալու հետևանքով, ինչպես կարծում է Թոյնբին (կամ Օ. Շպենգլերը), այլև արտաքին բռնության, ագրեսիայի, ներքին բռնության, պետության և իրավական սիստեմի էրոզիայի ենթարկվելու և անպետքանալու, որևէ սուբստանցիալ գործչի կամ ցիվիլիզատորի հանդես գալու, նրա կողմից նոր գաղափարների ու հավատալիքների քարոզության պատճառով: Այդպես վերացել է կոնֆուցիականը՝ տեղի տալով բուդդայականին, գրադաշտականը Հայաստանում՝ քրիստոնեականին, գրադաշտականը Իրանում՝ մուսուլմանականին: 4. Ոչ քրիստոնեական քաղաքակրթությունները, այդ թվում՝ քրիստոնեականի հետ սինքրոն գոյություն ունեցող, գոյատևում են միայն քրիստոնեական քաղաքակրթության գաղափարներն ու նորմերը փոխառելու, գեներացնելու ու դրանց ենթարկվելու պատճառով ու միջոցով:

Սուբստանցիալ գործիչը, հանդես գալով պատմության առանձին և բախտորոշ շրջադարձերում, հրապարակում և քարոզում է համընդհանրական ղեկավարող գաղափարներ, հմայիչ հավատալիքներ: Դրանց հիման վրա ձևավորվում են նոր տիպի իրավական սիստեմներ, դրանց գործողության հետևանքով՝ պետություն, իսկ նորաստեղծ իրավունքի ու պետության համատեղ գործողությունը հանգեցնում է քաղաքակրթության առաջացմանը: Քաղաքակրթությունը իրավունքի ու պետության գործողության արդյունք է: Սուբստանցիալ գործիչներ են Հայկ Նահապետը, Մովսեսը, Զորոաստրը,

Երևան, 2010, նույնի՝ Ընդունողականությունը որպես գրադաշտական և վաղքրիստոնեական իրավունքի սկզբունք, ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2019:

Բուդդան, Գրիգոր Լուսավորիչը, Մուհամմեդը: Նրանց հրապարակած ղեկավարող գաղափարների քարոզման ու գործունեության հիման վրա են առաջացել հայկյան, մովսիսական, զրադաշտական, կոնֆուցիական, բուդդայական, քրիստոնեական և մուսուլմանական իրավունքը և պետությունը: Իսկ դրանց համատեղ գործողության արդյունքում՝ համապատասխան քաղաքակրթությունները:

Հունահռոմեական կամ անտիկ քաղաքակրթության մեջ գոյություն է ունեցել ամենաիսկական էլիտա, շատ տաղանդավոր և նույնիսկ հանճարեղ մարդկանց համակարգ, որոնցից են փիլիսոփաներ Պլատոնը, Արիստոտելը, Սոլոնը, Խարոնդը, Ցիցերոնը, զորավարներ Ալեքսանդր Մակեդոնացին, Հուլիոս Կեսարը և այլք: Գրիգոր Լուսավորչին նախորդել կամ նրա ժամանակակիցներն են քրիստոնեական այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են Կ. Ալեքսանդրացին, Տերտուլիանոսը, Օրիգենեսը, Ե. Կեսարացին և այլն: Սակայն նրանք սուբստանցիալ գործիչներ չեն: Նրանցից որևէ մեկի գործունեության հետևանքով իրավական սիստեմներ, պետություններ և քաղաքակրթություններ չեն առաջացել: Նրանք իրենք քաղաքակրթության արդյունք են: Հունահռոմեական աշխարհում ձևավորված քրիստոնեական էլիտայի ոչ մի ներկայացուցիչ քրիստոնեական իրավունքի ու պետության առաջացման հնարավորության մասին խոսք անգամ չի ասել: Նրանք նույնիսկ քարոզություն չեն իրականացրել՝ վախենալով հետապնդումներից, այլ միայն փոքրիկ ու փակ քրիստոնեական համայնքներում զբաղվել են աղոթելով և էսխատոլոգիական հույսերով, պասիվորեն սպասել Քրիստոսի երկրորդ գալստյանը, մեռելների հարությանը և արդար դատաստանին, Քրիստոսի կողմից Երկնային Արքայության նախադրան՝ նոր պետության և իրավունքի ստեղծմանը երկրում և երջանիկ ու անհոգ կյանքին: Իսկ Գրիգոր Լուսավորիչը ոչ միայն չի սպասել, չի վախեցել, այլ հայոց արքունիքում քարոզել է Ավետարանները, հեթանոսության համար այլապես թագավորին ու իշխաններին, որի համար դատապարտվել է մահվան՝ Խոր Վիրապ նետելու միջոցով: Եվ երբ 13-15 տարի հետո, նա հրաշքով ազատվել և դուրս է եկել Խոր Վիրապից, շարունակել է Երկնային Արքայությունում գործող ազատության, արդարության, հավասարության, բարու, սիրո, գթության, համերաշխության, ճշմարտության և այլ ղեկավարող գաղափարների քարոզումը, կազմակերպել աշխարհում առաջին քրիստոնեական հեղափոխությունը, հիմնել աշխարհում առաջին քրիստոնեական իրավական սիստեմը և պետությունը:

Ա. Թոյնբին գտնում է, որ զարգացած կարելի է համարել այն ժողովրդին, որի պատմության մեջ նկատվում են իրար հաջորդած երեք լոկալ քաղաքակրթություններ՝ իրենց շղթայի մեջ: Եվ որ նման ժողովուրդների քանակը խիստ սահմանափակ է⁶: Այդպիսի բացառիկ ժողովուրդներից է հայ ժողովուրդը: Նրա պետության և իրավունքի ու քաղաքակրթությունների պատմությունը կազմված է երեք օղակներից: Առաջինը հայկյան քաղաքակրթությունն է՝ հիմնված Հայկ Նահապետի կողմից մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին: Դրա վերջին փուլն է կազմում ուրարտական կամ արարատյան կոչվող քաղաքակրթությունը: Երկրորդը գրադաշտականն է՝ հիմնադրված մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջին, սուբստանցիալ գործիչ Սպիտակ Սպիտամա Ջորոաստրի (Ջրադաշտի) կողմից, իսկ երրորդը՝ քրիստոնեականը՝ հիմնադրված մ.թ. 3-րդ դարի վերջին սուբստանցիալ գործիչ և ցիվիլիզատոր Գրիգոր Լուսավորչի կողմից:

Հայկական երեք քաղաքակրթություններն անցել են առանձնահատուկ ճանապարհի ու դրսևորվել առանձնահատուկ ձևերում՝ ռադիկալ կերպով տարբերվելով հարևան արևելյան քաղաքակրթություններից: Դրանք անկրկնելի են, դրանց երևույթը, ծագման-առաջացման, զարգացման ուղին և պատճառները յուրահատուկ են՝ բնորոշ միայն հայ ժողովրդին: Ըստ Մ. Խորենացու՝ հայկական առաջին պետությունը (և իրավական սիստեմը) հիմնադրվել է հայոց անվանադիր նախնու՝ Հայկ Նահապետի կողմից, Բաբելոնյան աշտարակաշինության ժամանակաշրջանում: Խորենացու՝ աշտարակաշինության և դրա հետ կապված Հայկի ու Բելի պատմությունը՝ քաղված Մար Աբաս Կատինայի մատյանից, յուրահատուկ է և նման չէ Աստվածաշնչանին⁷: Դրա իմաստը և նշանակությունը աղավաղված է, և դրա բովանդակությունը սխալ է մեկնաբանված հայոց հին գրականության գիտակաների, առաջին հերթին՝ Մ. Աբեղյանի կողմից⁸: Այն ոչ թե առասպել է, կամ էլ

⁶ Тойнби А. Дж., նշվ. աշխ., էջ 72; Ивин А. А., նշվ. աշխ., էջ 15-16.

⁷ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981, էջ 36-41:

⁸ Էմին Մ., Վէպք հնդյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, նույնի՝ Մովսես Խորենացին և հայոց հին վէպերը, Թիֆլիս, 1886, Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդի առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 176-258, նույնի՝ Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 19-23, նույնի՝ Երկեր, վեց հատորից, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 38-53, Մատիկեան Ա. Հ. Կրօնի ծագումը և դիցաբանություն, ըստ համեմատական կրօնագիտութեան, Վիեննա, 1920, Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 1980, Սարգսյան Գ. Խ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը), ՊԲՀ, 1992, № 2-3, էջ 27-50, Պետրոսյան Ա., Հնդեվրոպական նախահայրենիքի խնդիրը և

պատմություն՝ հորինված Մ. Խորենացու կամ Մար Աբաս Կատինայի կողմից, այլ իրական պատմություն: Դրա տեքստը հայտնաբերել է հայոց Վաղարշակ Առաջին թագավորի դպիր Մար Աբաս Կատինան մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջին Նինվեի դիվանում: Ըստ դրա՝ Հայկ Նահապետը այն հսկաներից մեկն է, ով մասնակցել է Բաբելոնյան աշտարակաշինությանը: Այն բացարձակ բռնության բացառիկ ակտ է՝ հղացած առավել չափով բռնության և ամբարտաճանության տրամադրված «աստվածախառն» հսկաների կողմից՝ Բելի գլխավորությամբ⁹: Նրանք դյուցազուններ են, այսինքն՝ «աստվածների ու մարդկանց միավորությունից ծնված»¹⁰: Ըստ Մ. Չամչյանի՝ դա տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին¹¹:

Ազաթանգեղոսը, առանց Հայկի ու Բելի անունը տալու, նույնպես հիշատակում է Բաբելոնյան աշտարակի մասին: Իր երկի 577-581 և 583-584-րդ պարբերություններում նա գրում է, որ այն կառուցել են «անօրինականության պաշտամունքը հղացած» մարդիկ (և ոչ թե դյուցազուններ): Նրանք, այնտեղ հավաքվելով, «խորհուրդ առեալ, սնոտիմաց խորհուրդ, շինել ի պաշտոն մեհենից աշտարակ մի բարձր անհնարին՝ կողողեցին ի դաշտն Սենաար յերկրին Ասորեստանեայց: Արդ՝ շինել շինէին ի պաշտոն դիւաց, անձանց իմն անուն մեհենաշէն կապեալ՝ առ իւրեանց որդիս թողուլ»¹²: Տեր Աստված՝ «նայեցեալ ի նոցա պակասամտութիւնն», խառնել է նրանց լեզուները, և «զնոսա ընդ միմեանս խառնակեաց, ուստի և նույն տեղին զխառնակութիւն զԲաբել անուն ժառանգեաց»: Այսպիսով՝ լեզուների խառնակությունից հետո աշտարակը կառուցողների միջև պատերազմ է ծագել, որի հետևանքով աշտարակաշինությունը դադարել է, նրանք ցրվել են եկել աշխարհով մեկ:

վաղնջահայերենը, ՊԲՀ, 2014, № 1, էջ 196-207, նույնի՝ Հայկի և Բելի առասպելի հնդեվրոպական զուգահեռները. պատմական վերակազմություն, ՊԲՀ, 2009, № 1, էջ 55-70, նույնի՝ Հայոց ազգածագման հարցեր ավանդական տվյալների քննության լույսի տակ, ՊԲՀ, 2003, № 2, էջ 189-224, նույնի՝ Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, № 2, էջ 205-233, նույնի՝ Զ. Ռասելի «հայագիտական» հնարանքները, ՊԲՀ, 2000, № 3, էջ 241-257, նույնի՝ Հայոց արմեն ցեղանունը, ՊԲՀ, 2014, № 3, էջ 224-236, Հմայակյան Ս., Հայկ Նահապետի մասին առասպելն ու Կիբշա քաղաքը Նիբուրի լեռներում. ՊԲՀ, 1992, № 1, էջ 125-132:

⁹ Խաչատրյան Ս. Ա., Ամբարտաճանությունը որպես հայկական գրադաշտական և վաղքրիստոնեական իրավունքի նորմ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2019:

¹⁰ Մալխասեանց Ս. Տ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ.1, Երևան, 1944, էջ 530:

¹¹ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, երեք հատորից, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1985, էջ 51-141, Մատիկեան Ա., Կրոնի ծագումը, Վիեննա, 1920, էջ 317-327:

¹² Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 320-327, 342-353:

Ագաթանգեղոսի երկի 614-628, 631-րդ պարբերություններից պարզվում է նաև, որ աշտարակը կառուցող «անձնական մարդիկ» դա արել են՝ «գի իցէ ի վեր մինչև յերկինս»։ Այսպիսով՝ նրանք ցանկացել են հասնել երկինք, գրավել Աստծու տունը, քանի որ «ակն ունեին շահագուսակ գտանել անձանց ի սնավաստակ, գործոցն անտի»։ Համաձայն 621-րդ պարբերության էլ նրանք ցանկացել են հասնել երկինք, գրավել և պատսպարվել այնտեղ՝ հաջորդ ջրհեղեղից փրկվելու համար, եթե այն կրկնվի։ Այսինքն՝ նրանք ցանկացել են բռնության և ագրեսիայի միջոցով զավթել Երկնային Արքայությունը, բայց գտել են դժբախտություն, ծնել «զպառակտումն խառնակութեան լեզուածն»։ Երկնային թագավորության կարելի է հասնել միայն՝ հավաքվելով Տիրոջ կողմից երկրում կառուցած միաբանության տաճարի մեջ, Աստծու թողտվությամբ, բարի գործեր կատարելու միջոցով¹³, և ոչ թե բռնության և ագրեսիայի։

Քանի որ Բելն իրեն աստված է հռչակած եղել, դրանից նույնպես հետևում է, որ նա ցանկացել է աշտարակաշինության միջոցով հասնել Երկինք, գրավել այնտեղ գտնվող աստվածների տունը և դառնալ ինչպես երկրի, այնպես էլ երկնքի թագավոր։ Հայկ Նահապետը, փաստորեն, ընդդիմացել է այդ ծրագրին, շինարարության ինչ-որ փուլում հրաժարվել մասնակցել աստվածների տան (երկնային արքայության) զավթմանը և Բաբելոնից հեռացել Աստծու կողմից Բաբելոնյան աշտարակի կործանումից հետո՝ չցանկանալով ենթարկվել բռնությամբ այնտեղ թագավորած Բելին։ Նա հեռացել է իր ընտանիքի ու ծառաների հետ, թվով շուրջ 300 մարդ, գնացել Հայաստան՝ արիացի-միջագետքցի շումերների առասպելներում համարվող սրբազան երկիր¹⁴։

Բելը նրան նամակ է հղել, պահանջել հնազանդվել իրեն և ապրել, որտեղ որ կցանկանա։ Հայկը պատասխանել է կտրուկ մերժմամբ, որից հետո Բելը մեծ զորքով ներխուժել է Հայաստան՝ Հայկին ու նրա ընտանիքը ոչնչացնելու և երկիրը զավթելու նպատակով։ Սա ևս անսահման կամ բացարձակ բռնության դասական ակտ է, որը համապատասխանում է գիտության մեջ ձևակերպված հայտնի արտաքին բռնության վերաբերյալ տեսու-

¹³ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 322։

¹⁴ Գավուկյան Մ., Հայ ժողովրդի ծագումը, Մոսկվա, 1980, նույնի՝ Արմեն եվ հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն, Բեյրութ, 1973, Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Երևան, 1992, նույնի՝ Սրբազան լեռնաշխարհը, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2004, Վարպետյան Ա., Ովքեր են, ի վերջոյ, արիացիները, Երևան, 1990։

թյանը՝ առաջադրված Լ. Գումպլովիչի կողմից¹⁵: Սակայն, եթե այդ տեսության համաձայն՝ նման բռնություն գործադրողը, հասնելով հաղթանակի, իրեն է ենթարկում պարտված ժողովրդին, զավթում պարտված ժողովրդի երկիրը և նրան հնազանդության մեջ պահելու համար ստեղծում պետություն և իրավունք, ապա այս դեպքում հարձակումը և բռնության ակտը հանգեցնում է հակառակ և ֆենոմենալ արդյունքի: Հարձակման ենթարկված ժողովուրդը, իր առաջնորդի գլխավորությամբ հետ է մղում հարձակումը, և նման բռնությունների այլևս չենթարկվելու համար ստեղծում պետական կազմավորում՝ ունակ հակադրվելու բռնությանը: Եվ դա կատարում է ոչ թե ժողովուրդը, որը նման դեպքերում առանց կազմակերպիչ ուժի և առաջնորդության իներտ է և անուժ, այլ նրա առաջնորդը և սուբստանցիալ գործիչը՝ հանձին Հայկ Նահապետի:

Ուշագրավ է նաև մինչև վճռական ճակատամարտը Հայկ Նահապետի ճառը զորքի առջև, որում նա հիմնավորում է Բելի դեմ ճակատելու, չարին հաղթելու և ազատության անհրաժեշտությունը: Դրանում մասնավորապես ասված է. «Որպեսզի զի կամ մեռցուք, և աղիս մեր ի ծառայութին Բելայ կացցէ, կամ զաջողութին մատանց մերոց ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութին ստացեալք»¹⁶: Սա, փաստորեն, ազատության դեկլարացիա է՝ ոչ բնորոշ Խորենացու ապրած ժամանակի՝ 5-րդ դարի պատմական իրադրությանը՝ ձևավորված Հայաստանում, հայ հասարակության մեջ առկա տրամադրություններին, և համապատասխանում է այն ժամանակին և իրադրությանը, որը ձևավորված է եղել Հայկի ու Բելի պատերազմի ժամանակ: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ խոսքերն իսկապես էլ արտասանվել են Հայկ Նահապետի կողմից, փոխանցվել սերունդներին, որպես պատգամ գրառվել և տարածված եղել հայ հասարակության մեջ: Դրա ազդեցության տակ է Վարդան Մամիկոնյանը Ավարայրի ճակատամարտից առաջ զորքի առջև արտասանել իր նշանավոր ճառը՝ պարունակող ազատության նույն բանաձևը¹⁷:

Այսպիսով՝ Բելի բռնության, չարության, նախանձի և ատելության գաղափարներին պատմության մեջ առաջին անգամ Հայկ Նահապետի կողմից հակադրվել են ազատության, արդարության, հավասարության, բարու, հա-

¹⁵ Гумплович Л. Основы социологии. СПб., 1899; Он же: Общее учение о государстве. СПб., 1910.

¹⁶ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 42:

¹⁷ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1994, էջ 56, 114:

մածայնության, համերաշխության, և միաբանության ղեկավարող գաղափարները: Դրա հիման վրա կազմակերպվել է պայքար ընդդեմ բռնության, բռնակալության: Մեր նման մոտեցումը Հայկ Նահապետի դիրքորոշմանը և վարքագծի հիմքում ընկած պատճառներին լիովին համապատասխանում է Վ. Վինդելբանդի «Ազատ կամքի մասին» աշխատության մեջ ազատությանը տրված հետևյալ բանաձևին. «Ազատությունը երբեք բացարձակ բնորոշում չէ, այլ միշտ այն ազատություն է ինչ-որ այլ բանից: Եվ ամեն մի անգամ այդ հասկացության լրիվ բնորոշման համար, ինչպես նաև ամեն անգամ այն կիրառելիս, միշտ հարց է տրվում. Ազատություն ինչի՞ց»¹⁸: Փաստորեն, խոսքը հարաբերական ազատության մասին է, այն է՝ ազատության՝ ձևակերպված օրենքի մեջ և սահմանափակված դրա միջոցով: Ըստ Վ. Ներսեսյանցի է՝ ազատությունը մարդկային հարաբերություններում և իրավունքի մեջ հանդես է գալիս ոչ թե միայնակ, այլ միշտ արդարության և հավասարության հետ փոխկապակցված, և միայն իրավունքի ձևում: Նա դրանք համարում է եռամիասնական նույնություն, իսկ իրավունքը բնորոշում որպես եռամիասնական ազատության դրսևորում, «համընդհանրական, հավասար, ուստի և միատեսակ արդարացի, բոլորին միատեսակ կարգի ենթարկող, մարդկային հարաբերությունները ձևականացնող, կարգավորող չափ...»¹⁹: Այսպիսով՝ Հայկ Նահապետը, առաջադրելով ազատության (արդարության, հավասարության, բարու և այլն) գաղափարը, դրանով հակադրվել է բացարձակ արտաքին բռնության, զավթման գաղափարներին, դրանց հիման վրա կատարվող թշնամական գործողություններին, հանուն ազատության պայքարում հաղթել բռնակալ, հպարտ և գոռոզ Բելին, ազատվել և հայ ժողովրդին ազատել է բռնակալությունից:

Ըստ Խորենացու՝ Հայկ Նահապետը Բելի դեմ ճակատամարտում նրան սպանել ու հասել է հաղթանակի: Սակայն բանն այն է, որ Հայկը մինչև Հայաստան գալը զորք չի ունեցել: Նա այնտեղ է եկել իր ընտանիքի (ամենայն հավանականությամբ՝ արյունապղծական) և ծառաների հետ, որոնց թիվը եղել է շուրջ 300 մարդ, իսկ նրանց մեծ մասը՝ կին և երեխաներ: Դա նշանակում է, որ նրա զորքը կազմված է եղել «սակավաթիվ» տեղացիներից, որոնք Հայաստանի «շատ մասերում ցիրուցան բնակվելիս են եղել...», և որոնք

¹⁸ Виндельбанд В. О свободе воли. Минск, «Харвест», Москва, «АСТ», 2000, с. 13-14.

¹⁹ Нерсисянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости//Проблемы ценностного подхода в праве. М., 1996, с. 3-11.

«կամովին ենթարկվել են դյուցազնին»²⁰: Իսկ ինչպե՞ս կարող էր Հայկը, գրկված տեղացիների նկատմամբ բռնություն և հարկադրանք գործադրելու ամեն մի հնարավորությունից, նրանց իրեն ենթարկել, միավորել և հանել Բելի դեմ պայքարի: Դա կարող էր տեղի ունենալ միայն ազատության, արդարության, հավասարության (աստվածների առջև և երկնային արքայությունում), բարու, համաձայնության և համերաշխության, միաբանության, բռնության դեմ պայքարելու անհրաժեշտության գաղափարները քարոզելու միջոցով: Դրան օգնել է նաև այն հանգամանքը, որ նա ծագումով եղել է հայ և այդ տեսակետից նույնական՝ տեղացիների հետ: Նրա հոր անունը եղել է Թորգոմ, իսկ Հայաստանը մինչ այդ կոչվելիս է եղել նաև Տուն Թորգոմայ²¹:

Այդ նպատակներին հասնելու համար նա անպայման առաջադրել և տեղացիների շրջանում քարոզել է նաև իր և իր տոհմի և գենեալոգիայի աստվածային ծագման գաղափարը՝ իրեն և իր որդիներին հայտարարելով աստվածորդիներ և փրկիչներ: Առանց աստվածային որևէ անվանադիրից կամ էպոնիմից սկիզբ առնող գենեալոգիայի, Հին Արևելքում թագավորել պարզապես հնարավոր չէր: Ե՛վ քարոզչությունը՝ ագիտացիան, և՛ պրոպագանդան՝ հանուն ազատության՝ ուղեկցվող հրաշքներով ու կանխագուշակություններով, եղել են այն միջոցները, որոնցով որպես հակակշիռ Բելի բռնապետության (արևելյան բռնապետությունների)՝ ծագել-առաջացել է հայկական-հայկյան նոր տիպի և էության տիրապետող իրավական սիստեմը և պետությունը:

Ինչպես գիտենք, քարոզչության միջոցով տեղացիները միաբանվել, միավորվել, համերաշխել են Հայկ Նահապետի ու նրա ընտանիքի հետ, որը կատարվել է տեղացիների (ներկայացուցիչների) հետ առաջին և իրական հասարակական պայմանագիրը կնքելու միջոցով: Եվ դա՝ կոնկրետ վայրում և կոնկրետ ժամանակ, և որոշակիորեն հայտնի կողմերի միջև, որպիսի կարևոր հանգամանքներ բացակայում են Հ. Գրոցիոսի, Թ. Հոբսի, Զ. Լոկի և Ժ. Ժ. Ռուոյի պայմանագրային տեսություններում: Այն կնքվել է բոլորը բոլորի դեմ պատերազմը և ագրեսիան դադարեցնելու, կանխելու, բացառելու, ազատություն, արդարություն, հավասարություն, համերաշխություն, համաձայնություն հաստատելու նպատակով և ընդդեմ բռնության ու ագրեսիայի: Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, և դա՝ էպիստեմոլոգիայի ու ողջա-

²⁰ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 48-49:

²¹ Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998:

մտության սահմաններում, որ հենց այդ հասարակական պայմանագրի կնքման ժամանակ կամ Հայկի տիրապետության շրջանում էլ կազմավորվել և սկսել է գործել այն ֆենոմենալ երևույթը, որը կոչվում է աշխարհաժողով:

Հայկ Նահապետը Բելի դեմ հաղթանակից, ազատագրումից և տեղացիների հետ հասարակական պայմանագիրը կնքելուց հետո նախաձեռնել է պետական շինարարություն: Անկասկած է, որ նրա կողմից է ստեղծվել նախարարական կարգը և իրավունքը, և ըստ տարածքային կառուցվածքի՝ Հայկական միապետությունը վերածվել է նախարարությունների ֆեդերացիայի, որը դեմոկրատիայի բացառիկ օրինակ ու դրսևորում է: Նախարարներ են նշանակվել նրա որդիները, թոռները և տեղական իշխանավորներ: Ազատության հիման վրա ստեղծված պետություն գաղափարը ինքնին ենթադրում է նաև հասարակությունը իրավունքով դասերի՝ գյուղացիների, արհեստավորների, քրմերի ու զինվորականների կամ ազնվականների բաժանումը, իրավունքի մեջ բոլոր դասերի ներկայացուցիչների արժանավորության, արժանապալության, բարեկեցության, հարկերի չափավորության, «հեռավորների ու մերձավորների» միջև տարբերություններ չդնելու և այդ կարգի այլ նորմատիվ գաղափարների ու նորմերի առկայություն: Դրա արձագանքները առկա են Ավեստայում, մասնավորապես դրա «Հողը» ֆրակարդում, որում գյուղացիները և արհեստավորները համարվում են հարգարժան, արժանավոր և օգտակար հասարակական դասեր, դրվում է նրանց բարեկեցությունն ապահովելու պահանջ²²:

Հայկ Նահապետի քարոզած ազատության և դրանից սերած այլ ղեկավարող գաղափարների հիման վրա ձևավորվել է համապատասխան իրավունք և պետություն, իսկ դրանց գործողության արդյունքում՝ հայկյան քաղաքակրթությունը՝ տևած հազարամյակներ: Այն անցել է ծագման, զարգացման, բեկման և քայքայման ստադիաներ: Նրա գոյության վերջին՝ քայքայման փուլը ներկայացված է Ուրարտու (Արարատյան) ստրկատիրական պետությամբ և իրավունքով: Դրա ծագման, զարգացման, բեկման և կործանման պատճառների մասին կան զանազան մոտեցումներ²³, սակայն Նրա

²² Авеста в русских переводах (1861-1996). Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И. В. Рака. Санкт Петербург, 1998, с. 86-95.

²³ Ղափանցյան Գ. Ա., Ուրարտուի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ իրատ., 1940, Զահուկյան Գ, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում. ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 43-58, Առաքելյան Բ., Զահուկյան Գ. և Սարգսյան Գ., Ուրարտու-Հայաստան հարցի աղթիվ. ՊԲՀ, 1987 № 1, էջ 25-28, Սարգսյան, Գ. Խ., Հիմնագուրկ տեսություններ Ուրարտուի մասին. ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 46-64, Ղարապոյան Ա. Հ., Նաիրի, Բիայնա, Ուրարտու և Հայք երկրանունների ստուգաբա-

քայքայումն ու վերացումը Հայկի տոհմի ու հայկյան էլիտայի որակագրկման կամ էլ նրանց իշխանագրկման, ստրկատիրական իրավունքի ու պետության հաստատման ու դրանց գործողության հետևանք է: Թուլացած լինելով ստրկատիրական կարգերում տիրող ներքին բռնությունից՝ նա դարձել է նաև արտաքին բռնության զոհ՝ մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջում գրավվելով միդիացիների կողմից: Դրա ավերակների վրա Զորոաստրի քարոզության արդյունքում առաջացել է զրադաշտական իրավունքը, պետությունը, դրանց գործողության հետևանքով՝ զրադաշտական քաղաքակրթությունը:

Այսպիսով՝ եթե հայկական քաղաքակրթությունների շղթայի մեջ առաջին օղակը հայկյան քաղաքակրթությունն է, ապա երկրորդը զրադաշտականն է՝ հիմնադրված մ.թ.ա. 7-րդ և 6-րդ դարերի սահմանագլխին Սպիտակ Սպիտամա Զորոաստրի կողմից, նույնպես խաղաղ քարոզչության՝ ազդեցության ու պրոպագանդայի միջոցով: Զորոաստրի քարոզության նյութը ևս նույնն է՝ հարաբերական (իրավական) ազատության, արդարության, հավասարության (երկնային արքայությունում), բարու, միաբանության, համերաշխության և այլ ղեկավարող գաղափարներն ու նորմերը: Նրա քարոզած կրոնական փրկական հավատալիքներն են՝ հոգու անմահության, առաքինության արդյունքում նրա փրկության և երկնային արքայությունում հավերժական երջանիկ կյանքի արժանանալը: Դրանք անշուշտ երբևիցե քարոզված են եղել նաև Հայկ Նահապետի կողմից, ով պայքարել էր Բաբելոնյան աշտարակը կառուցողների դեմ՝ հանուն երկնային արքայության անառիկության:

Դրանց ազդեցության տակ Իրանի մի անկյունում ոմն Կավի Վիշտասաթազավորի, նրա կնոջ և ընտանիքի անդամների աջակցությամբ նույնպես կարճ ժամանակամիջոցում ու խաղաղ ճանապարհով ստեղծվել է նոր տիպի իրավունք և պետություն՝ զրադաշտականը: Զորոաստրի հայ լինելու մասին է վկայում Կ. Ալեքսանդրացին իր «Ստրոմատներ» երկի 5-րդ գրքում, ինչպես նաև Առնոբիոսը²⁴: Յակուտ ալ Համավին վկայում է, որ նա եղել է Ուր-

նության շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2012, № 2-3, էջ 51-57: Тирацян, Г. А. Урарту и Армения. Лրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1968, № 2, էջ 17-30: Арутюнян Н. В. Биайнили (Урарту). Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1970, նույնի՝ Топономика Урарту. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1985.

²⁴ Климент Александрийский. Строматы (в трёх томах). СПб.: Т. 2. Изд. Олега Абышко, 2003, с. 206-207; Арнобий. Против язычников. СПб, 2008, с. 156.

միա լճի մոտերքից, Շիզ գավառի Ուրմիա քաղաքից²⁵։ Շիզը համընկնում է հայկական Ատրպատականի հետ։ Ղ. Ալիշանը նույնպես նշում է, որ նա եղել է հայոց Ուրմիա քաղաքից և կարող էր լինել հայ²⁶։ Գոյություն է ունեցել հայկական Ատրպատականի նախարարություն՝ տեղ զբաղեցնող «Գահնամակ»-ում (46-րդը)²⁷։ Որ Ջորոաստորը չի եղել պարսիկ և Իրան է եկել մեկ այլ երկրից, վկայված է Ավեստայի գաթաններից մեկում՝ կոչվող «Ջորաստորի աղոթքը արտաքսումից հետո»²⁸։ Նրա հայ լինելու հանգամանքը հիմնավորվում է նաև արվեստագետ Հ. Ներսիսյանի կողմից²⁹։

Ավեստայում հիշատակվում է Ջորոաստորը՝ խոկացող Հրազդան գետի ափին³⁰։ Իսկ դա նշանակում է, որ նա Իրանից հետ է եկել Հայաստան և այնտեղ, ինչպես Իրանում, նույնպես ստեղծել հայկական զրադաշտական իրավունքը և պետությունը։ Նրա և Հայկ Նահապետի ստեղծած իրավունքի և պետության հայր-որդիական կապի ապացույց է այն, որ զրադաշտական Իրանը, հետո նաև Հայաստանը որպես պետություններ ձևավորվել են խաղաղաբար, նույնպես քարոզչության արդյունքում և պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցում։ Ինչպես հայկյան, այնպես էլ զրադաշտական իրանական և հայկական պետությունները տարածքային կառուցվածքի տեսակետից եղել են նախարարությունների և թագավորությունների ֆեդերացիա կամ կոնֆեդերացիա։ Այդպիսին Իրանը մնացել է նաև իմպերիայի վերածելուց հետո։ Ինչպես Իրանում, այնպես էլ Հայաստանում թագավորին կից գործել է «թագավորներ դնող» ազգականների ու իմաստունների խորհուրդը՝ ատյանը³¹։ Ինչպես զրադաշտական Իրանում, այնպես էլ Հայաստանում գործել է այնպիսի ունիկալ պետական իշխանության մարմին, ինչպիսին է աշխարհաժողովը։ Դրա գումարման մասին հիշատակում է առկա Ավեստայում։ Այն հրավիրել է ինքը՝ Արամազդը, սրբազան Դատիա (Արաքս) գետի

²⁵ Յակուտ ալ Համավի, Աշխարհագրական բառգիրք//Արաքսական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց Ա. Թ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965, էջ 365:

²⁶ Ալիշան Ղ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895:

²⁷ Գահնամակ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, 1976, էջ 662-664:

²⁸ Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 137-140:

²⁹ Ներսիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը ըստ Ջրադաշտն ու իր Ավեսթան// Ներսիսյան Հ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, «Հեղինակային հրատարակություն», 2011, էջ 403-415:

³⁰ Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 137-140:

³¹ Моммзен Теодор. История Рима. Том 4, Ростов на Дону, «Феникс», 1997, с. 254.

ափին³²: Ինչպես արդեն նշվել է, այն կարող էր և գոյություն է ունեցել ու գործել նաև հայկյան քաղաքակրթությունում, և դրանից իրանական հասարակությանն անցել Զորոաստրի միջոցով: Ըստ Հերոդոտոսի, պարսիկների շրջանում առաջին աշխարհաժողովը հրավիրել է Կիրոս Երկրորդը: Եվ դա՝ միդիացիներից ազատագրվելու և համաշխարհային իմպերիա կազմակերպելու հարցերի շուրջ³³: Հայոց պատմիչների երկերից ակնհայտ է դառնում նաև, որ համապետական աշխարհաժողովներին մասնակցել են նաև գյուղերի ներկայացուցիչներ: Դրա գոյության ու գործողության մասին բազմաթիվ հիշատակություններ են առկա Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի երկերում³⁴:

Հայկյան և զրադաշտական քաղաքակրթությունների կազուալ կապը, ժառանգականությունն ու ընդունողականությունն արտահայտված է նաև նրանում, որ դրանք ձևավորվել են խաղաղաբար, ազատության, արդարության, հավասարության, բարու, համերաշխության և այդ կարգի այլ ղեկավարող ու հիմնարար գաղափարների քարոզչության հետևանքով: Արևելյան ոչ մի ժողովրդի պետություն, իրավունք և քաղաքակրթություն նման պատճառներով ու միջոցով չի ծագել: Զրադաշտական պետության ձևը (կառավարման ձևը, կառուցվածքը և քաղաքական ռեժիմը) կրկնում է հայկյան պետության ձևին՝ կառավարման ձևին, տարածքային կառուցվածքին և քաղաքական ռեժիմին: Հայկյան պետությունը եղել է միապետություն, բայց նաև սուվերենի իշխանությունը սահմանափակված է եղել Հայկի որդիների, թոռների, ազգականների և որոշ այլ տոհմերի պատկանող նախարարների իշխանությամբ, տարածքային կառուցվածքի տեսակետից եղել նախարարությունների ֆեդերացիա կամ կոնֆեդերացիա: Այդպիսին է եղել նաև Իրանը՝ իմպերիայի վերածելուց հետո և հայկական զրադաշտական պետությունը: Զորոաստրի և Հայկ Նահապետի ստեղծած իրավունքի, պետության և քաղաքակրթության հայր-որդիական կազուալ կապի ապացույց է նաև այն, որ

³² Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 79, 83; Халиков А. Г. Правовая система зороастризма. Душанбе, 2004, с. 111-114, 117.

³³ Геродот. История в девяти книгах. Пер. и примеч. Г. А. Стратановского. Ленинград, „наука“, 1972, с. 52.

³⁴ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 90, 412, 424, 436, 444, 476, Փ. Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 62, 86, 108, 118, 248, 252, 356, 390 Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1994, էջ 56, 114, Մովսիսյան Ա., Աշխարհաժողով. Հին Հայաստանի բարձրագույն խորհրդակցական ժողովը՝ երկրի դասակարգային համերաշխության երաշխավոր, «21-րդ դար», թիվ 3 (13), 2006:

դրանք ձևավորվել են պատմականորեն կարճ ժամանակամիջոցում, նույն տարածաշրջանում: Ինչպես նշվել է, ամենայն հավանականությամբ հայկյան ֆեդերատիվ պետությունում նույնպես գործել է աշխարհաժողով, որի գոյությունը տրամաբանորեն պայմանավորված է Հայկ Նահապետի քարոզած ղեկավարող ազատական գաղափարներով: Իրանում ևս գործել է աշխարհաժողով, և այդ պետությունը, ինչպես հայկականը, ունեցել է համեմատաբար մեղմ քաղաքական ռեժիմ, քան հարևան արևելյան բռնապետությունները՝ բաբելականը և եգիպտականը: Դա ակնհայտ է դառնում Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիա» երկից³⁵: Եվ դա նույնպես հայկյան պետությունից է անցել իրանական զրադաշտական պետությանը:

Զրադաշտական քաղաքակրթությունը անցումային աստիճան է և կապող օղակ՝ հայկյան և քրիստոնեական քաղաքակրթությունների շղթայի մեջ: Առանց հայկյան և քրիստոնեական քաղաքակրթությունների միջև նման միջանկյալ օղակի քրիստոնեական իրավունքի, պետության և քաղաքակրթության ձևավորումը ձգձգվելու էր դարերում ու հազարամյակներում: Եվ Հայկյան, ինչպես նաև Զրադաշտական քաղաքակրթությունները, ըստ մարդկային հասարակության զարգացման մասին Քրիստոսի առաջադրած հավերժական (հասարակության զարգացման) ծրագրի դրույթների, քրիստոնեական քաղաքակրթությանն անցնելու նախապատրաստական փուլերն են: Աստվածային ծրագիր, որի մասին քանիցս հիշատակում է Ագաթանգեղոսն իր երկում, և որի գլխավոր կատարողներից է հռչակված Գրիգոր Լուսավորիչը³⁶: Իսկ այդ ծրագրի կատարման ձևն ու միջոցը նույնն է՝ «բարի միտք, բարի խոսք ու բարի գործ», «չար միտք, չար խոսք և չար գործ» սկզբունքների ու մեթոդների օգնությամբ երկնային արքայությունում գործող ազատության և այլ ղեկավարող գաղափարների ու նորմերի քարոզումը՝ ագիտացիան և պրոպագանդան, համոզելը և հակելը՝ ընդունել և ղեկավարվել դրանցով ու փրկվել, և քարոզության միջոցով՝ չար մտքի, չար խոսքի ու չար գործի կամ հակաիրավունքի կտրական մերժումը, արգելումը:

Հայկական քրիստոնեական պետությունը, իրավունքը և քաղաքակրթությունը՝ հայկական քաղաքակրթությունների եռաստիճան շղթայի վերջին օղակը, առաջացել է 3-րդ դարի վերջին և 4-րդ դարի սկզբին: Եվ դա ոչ միայն Նոր Կտակարանի, այլև հայկյան և զրադաշտական քաղաքակրթու-

³⁵ Ксенофонт. Киропедия. М., «Наука», 1976.

³⁶ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 20, 104, 130, 96, 206, 212, 220, 300, 302, 340, 374, 446:

թյան մեջ գործող իրավական գաղափարների ու նորմերի, ինչպես նաև նույնպես փրկական հավատալիքների արդյունք է: Քրիստոնեական իրավունքը և պետությունը չէր կարող սկզբնապես առաջանալ Հռոմեական իմպերիայում, քանզի դրանում չեն եղել համապատասխան պայմաններ, ազատության, արդարության, հավասարության, բարու, համաձայնության, համերաշխության բավարար չափ, դրանցից սերած իրավունք և պետություն: Ըստ Գ. Լեբոնի՝ հունական քաղաքակրթությունը ընդհանրապես չգիտի, թե ինչ է ազատությունը, և որ «հունական աշխարհի ազատությունը կարծեցյալ է»³⁷: Նույնը ավելի մեծ չափով վերաբերում է հռոմեական աշխարհին:

Քրիստոնեական իրավունքի, պետության ու քաղաքակրթության ստեղծողը և ճարտարապետը սուբստանցիալ գործիչ, ցիվիլիզատոր Գրիգոր Լուսավորիչն է: Նա այդ առաքելությունը կատարել է հայոց Տրդատ Երրորդ Մեծ Արշակունի թագավորի աջակցությամբ, ինչպես երբևիցե Զորոաստրը՝ պարսից լեգենդար թագավոր Կավի Վիշտասպի աջակցությամբ, նույնպես քարոզչության միջոցով ու կարճ ժամանակամիջոցում: Իսկ քարոզչության նյութը եղել են Քրիստոսի հոչակած ղեկավարող համընդհանրական գաղափարները՝ արդարությունը, ազատությունը, հավասարությունը, ճշմարտությունը, բարին, գթությունը, սերը, համերաշխությունը և այլն, գործող Երկնային Արքայությունում: Եվ որոնք ունակ են նյութականանալ, ներդրվել հայկական գրադաշտական իրավական սիստեմի ընդերքում, նույնացվել հայկական գրադաշտական իրավունքի հիմքում ընկած նույնանուն գաղափարների հետ, վերածվել այդ սիստեմի ներքին օբյեկտիվ, էական և արժեքավոր հատկությունների՝ լարվածության, էներգականության նոր լիցքեր հաղորդելով այդ սիստեմին³⁸: Երկնային Արքայության (և դժոխքի) գաղափարը զուտ հայկական է՝ բնորոշ ինչպես հայկյան, այնպես էլ գրադաշտական գաղափարախոսությանը և հավատալիքներին: Հին Կտակարանում, որը մեծ մասամբ հրեական Աստվաշաշունչն է, դժոխքի և երկնային արքայության գաղափարներ ընդհանրապես չկան: Այնտեղ առկա է շեղի գաղափարը, որը հայերեն թարգմանվել է որպես դժոխք, այնինչ շեղը և դժոխքը նույնություն չեն: Շեղը մի տեղ է գետնի տակ (преисподняя, գերմ.՝ Unterwelt), որում մահ-

³⁷ Лебон Г. Психология масс. Минск: «Харвест», Москва: «Аст», 2000, с. 105.

³⁸ Խաչատրյան Ս. Ա., Իրավունքի հասկացության ձևակերպումը դրա բովանդակության մեջ պարունակվող արժեքավոր հատկությունների տեսակետից, «Օրենք և իշխանություն», 1999, № 3 (29), էջ 11-14, նույնի՝ Իրավունքի արժեքավոր հատկությունները, Երևան, 2002, նույնի՝ Իրավունքի օրինաչափությունները, Երևան, 2003:

վանից հետո հանգրվանում են երկրում առաքինություն և բարեվարքություն դրսևորած մահացածների հոգիները³⁹: Երկնային Արքայության մասին ակնարկներին շուրջ 33 անգամ կարելի է հանդիպել միայն Նոր Կտակարանում: Իսկ դրա, ինչպես նաև դժոխքի լիարժեք նկարագրությանը, առկա է Ավետաայի «Հոգու բախտը մահվանից հետո» ֆրակարդում, «Արտա Վիրապ Նամակ»-ում, «Դադաստան-ի Մենոգ-ի խրատ»-ում⁴⁰: Դանթե Ալիգերին դրանց նկարագրությունը ձեռնարկել է շատ ավելի ուշ՝ 1000-1500 տարի հետո⁴¹:

Նոր Կտակարանում քրիստոնեական պետության և իրավունքի գաղափարը բացակայում է: Ինքը՝ Քրիստոսը, և նրա առաքյալները նման գաղափար չեն առաջադրել և հանուն դրանց իրականացման չեն պայքարել: Նման գաղափարներ չեն առաջադրել Գրիգոր Լուսավորչին նախորդած, ժամանակակից և նույնիսկ նրան ժամանակի մեջ հաջորդած եվրոպական քրիստոնյա ջատագովները: Նրա ժամանակակից Ե. Կեսարացին խոսք անգամ չի ասում պետության և իրավունքի քրիստոնեացման հնարավորության, իր աչքի առջև Հայաստանում տեղի ունեցած քրիստոնեական հեղափոխության, հայոց պետության և իրավունքի քրիստոնեացման, Գրիգոր Լուսավորչի և հայոց թագավոր Տրդատ Երրորդի կատարած աննախադեպ գործերի մասին:

Քրիստոսի հռչակած հիմնարար գաղափարները և փրկական կրոնական հավատալիքները հայկական են, հայկյան և զրադաշտական: Հրապարակային քարոզչության և այդ միջոցով գաղափարների ու հավատալիքների տարածման մեթոդը, միջոցն ու ձևը՝ քարոզչությունը, որդեգրված Քրիստոսի ու նրա առաքյալների կողմից, նույնպես հայկական են: Հին Հրեաստանում և Հունաստանում այդ երևույթը ևս տեսնված չէ: Քարոզչություն կատարվել է որոշակի տեղերում՝ ագորաներում, լիցեյներում, Երուսաղեմի տաճարում, կրել որևէ գիտության կամ կրոնի ուսուցման ձև, որի համար մար-

³⁹ Библия. Книги священного писания. Тора, пророки, писания. На русском языке и иврите. Printed in England by Claus Ltd, St Ives plc, 1997, с. 71.

⁴⁰ Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 408-414; Суждения Духа разума (Дадестан-и мено-и храт). Подготовлено к печати О. М. Чунаковой. «Восточная литература», М., 1997; Արտա Վիրապ Նամակ, պահլավերեն բնագրից թարգմանեց և ծանոթագրեց պրոֆ. Լ. Թ. Աբրահամյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958:

⁴¹ Данте Алигьери. Божественная комедия. М., «Правда», 1982.

զարեն, փիլիսոփան ստացել է աշխատավարձ⁴²: Հունական և հռոմեական տաճարներում նույնպես քարոզչության երևույթ չի նկատվում, դրանցում կատարվել են միայն ծեսեր, միստերիաներ, զոհաբերություններ և կանխագուշակություններ⁴³:

Գրիգոր Լուսավորիչն իր հրապարակային քարոզչական գործունեությունն սկսել է այն պահից, երբ հռոմեական զորքերի մեջ մտնող հայոց զորախմբի կազմում, որի հրամանատարն էր Տրդատ Երրորդ Արշակունին, 283թ. մտել է Հայաստան՝ դեպի Իրան արշավելու համար: Եփրատ սրբազան գետի ափին գտնվող Անահիտ դիցուհու տաճարում տեղի ունեցող զոհաբերական ծեսին նա հրաժարվել է մասնակցել: Հայտնի է, որ պատերազմներում, մենամարտերում հաջողություն տվողը և հաղթություն շնորհողը կամ դրանցից զրկողը, համաձայն Ավեստայի «Արդի-Սուր կամ Աբան-Յաշտ»-ի (25-27, 29-31, 37-39, 41-43, 45-47, 49-51, 53-55, 61-63 և այլ տներ), եղել է Անահիտ դիցուհին: Միայն նրա մաղթանքների առկայության դեպքում, ընդ որում՝ տրվող միայն արիացի հերոսներին, կարելի էր հաղթել հակառակորդին ու թշնամուն⁴⁴: Գրիգորի այդ վարքագիծը համարվել է սրբապղծություն: Նա անմիջապես էլ բանտարկվել և կտտանքների է ենթարկվել: Դրանց նպատակը եղել է նրան հակել զոջման և ապաշխարանքի, որը, սակայն, տեղի չի ունեցել: Ավելին, նա շարունակել է քարոզել, որի համար թագավորը նրան դատապարտել է մահվան՝ Խոր Վիրապ նետելու միջոցով: Նա հրաշքով կենդանի է մնացել և այնտեղից դուրս բերվել միայն 13-15 տարի հետո, Հռիփսիմյան կույսերին մահապատժելու համար Աստծու կողմից թագավորին ուղարկված հիվանդության պատճառով: Արքայադուստր Խոսրովիդուխտին երազում այցելության եկած հրեշտակը հայտնել է, որ հիվանդացած թարգմանիկ կարող է բուժել միայն Գրիգորը: Նա դուրս է հանվել Արտաշատի Խոր Վիրապից: Հրաշքով նրա ողջ մնալու լուրը ցնցել է Արարատյան դաշտի ժողովրդին: Եվ երբ նրան ուղեկցող թափորը Արտաշատից ուղղվել է դեպի մայրաքաղաք Վաղարշապատ, ճանապարհին կուտակված հսկայաթիվ մարդիկ ողջունել են Գրիգորին: Իսկ նա նրանց առջև քարոզել է Տիրոջ Խոսքը հոգու անմահության, փրկության, Երկնային Արքայության,

⁴² Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., „Мысль“, 1979.

⁴³ Макс Вебер. Социология Религии//Избранное: Образ общества. М., «Юрист», 1994, с. 78-308.

⁴⁴ Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 178-188:

այնտեղ տիրող բացարձակ ազատության և այլ գաղափարների, ինչպես նաև այնտեղ հավերժական կյանք վայելող, հրեշտակացած մարդկային հոգիների, այդ թվում Հռիփսիմյան կույսերի մասին:

Այն, որ մահվանից հետո մարդկանց անմահ հոգիները տեղափոխվում են երկնային արքայություն կամ դժոխք, ունկնդիրները գիտեին: Հոգու փրկության հույսը և հոգսը, ինչպես նաև աստվածային դատարանի և ահեղ դատաստանի գաղափարը ևս զրադաշտական է: Սակայն տարբերությունն այն է, որ հանդերձյալ կյանքի դռանը մարդկանց հոգիներին դատողը ոչ թե Արամազդի, Միհրի, Ռաշնի և այլ աստվածների անդրշիրիմյան դատարանն է, այլ Քրիստոսի: Իսկ արդարադատության կշեռքը գտնվում է ոչ թե Ռաշն աստծու, այլ Քրիստոսի ձեռքին: Փրկիչը, ամոքիչը Նա է, Երկնային Արքայությունն էլ Նրանն է, և ոչ թե Արամազդին⁴⁵: Անաստան է մնացել նաև շնորհի (δωροδаты) գաղափարը, ինչպես նաև հարության և վերջին դատաստանի գաղափարները, որոնք նույնպես զրադաշտական են, և առաջնակարգ տեղ են գրավում նրա քարոզած սոստերեոլոգիական հավատալիքներում: Սակայն որոշ տարբերություններ կան այն նորմերում, որոնց կատարման կամ դրանց մեջ թերանալու դեպքում մարդու հոգին կարող է զրկվել Երկնային Արքայությունից: Դրանցից են զրադաշտական ամուսնաընտանեկան իրավունքի նորմերը պարունակող բռնության տարրեր, և ապահովող արյունապղծական էնդոգամ ընտանիքի, խեթուկդասի, կանանոցի, ստուրության, խնամակալության և ամուսնության այնպիսի ձևերի գոյությունը, որոնք դարերով սահմանափակված են եղել կանանց ազատությունը: Դրանք հիմք են դարձել նաև Տրդատ Երրորդ թագավորի կողմից Հռիփսիմե կույսի հետ ամուսնանալու, նրան իր կանանոց տանելու փորձին, նրա և քրիստոնեական կուսանոցի այլ անդամների դատապարտմանը և մահապատժին⁴⁶:

Վերացվել է նաև չարի ու բարու փոխհարաբերակցության դուալիստական սկզբունքը, որի հիման վրա չարի, բռնության, ատելության, նախանձի դժոխային գաղափարները հավասարազոր են բարու, ազատության, արդարության, հավասարության, գթության և սիրո գաղափարներին և դրանց

⁴⁵ Խաչատրյան Սամվել, Արդարության և արդարադատության կշեռքի հարցերը Գրիգոր Լուսավորչի «Հաճախապատում ճառք»-ում, Երևան, «Լուսաբաց», 2020:

⁴⁶ Խաչատրյան Ս. Ա., Հռիփսիմե կույսի և Տրդատ Երրորդ թագավորի ամուսնության հարցի շուրջ գավառի պետական համալսարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, 2021, № 11, էջ 456-484, Хачатрян С. А. Зороастрийский погребальный обряд над преступниками в дохристианской Армении. EESJ. East European science Journal, № 1 (52), 2020, part 6, Warsaw, Poland, S. 62-67.

հետ գտնվում են անհրաժեշտ կապի, միասնության և պայքարի մեջ: Եվ եթե չարության, ատելության, թշնամանքի ու բռնության աստված Ահրիմանը իր ուժով և կարողություններով հավասար է Արամազդին և հավասարակշռում է նրան, ապա Քրիստոսը, Նրա խոսքը՝ չունեն նման հակակշիռ: Չարությունը մարմնավորող սատանան հավասարազոր չէ Տիրոջը: Նա եղել է Աստծու հրեշտակներից մեկը, սակայն իր ազատ կամքով անկել է հրեշտակների դասից՝ հետևից տանելով իր կողմից մոլորեցված այլ հրեշտակների: Նրանք դուրս են շարտվել Երկնային Արքայությունից, վերածվել դևերի: Նրանց բնակարանը դժոխքն է, բայց նրանք հնարավորություն ունեն նաև գործել երկրում⁴⁷:

Հանգամանքը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը 13-15 տարի գտնվել է Խոր Վիրապում և չի մահացել, արդեն իսկ զարմանահրաշ երևույթ է: Ցնցող է նաև այն, որ նա ազատվել է թագավորի քույր Խոսրովիդուխտին երևացած տեսիլի պատճառով: Երագում երևացած հրեշտակը նրան պարտավորեցրել է Գրիգոր Լուսավորչին ազատել Խոր Վիրապից, քանի որ միայն նա կարող է բուժել կերպարանափոխված և կիսախելագար թագավորին՝ Աստծու կողմից այդպես պատժված սուրբ Հռիփսիմենին և այլ կույսերի մահապատժելու համար: Դրա մասին վկայում է Ագաթանգեղոսը, որով և հաստատվում է կանխագուշակության, մարգարեության, հմայության արվեստի արժեքավորությունը և գոյության իրավունքը նաև քրիստոնեական աշխարհակարգում: Այլ կերպ հնարավոր էլ չէր: Դրանց բնական կապը իրավունքի հետ հիմնավորվել է պրոֆ. Ա. Վենգերովի կողմից⁴⁸: Դա հիմնավորվում է նաև նրանով, որ այդ տեսիլի պարունակած պատվերի համաձայն է Գրիգոր Լուսավորիչն ազատվել Խոր Վիրապից:

Նա մեծ մարգարե, Աստծու առաքյալ, կանխագուշակ, քարոզիչ և միստագոգ է (խորհուրդներ, մոգական գործողություններ և հրաշքներ կատարող)⁴⁹, ժամանակի ամենազարգացած, կրթված, իմաստուն և բացառիկ կարողություններ ու խարիզմա ունեցող մարդկանցից մեկը: Երբ նա և նրան ուղեկցող թափորը Արտաշատից ուղևորվել է Վաղարշապատ, այդ ճանապարհի երկարությամբ հավաքված հարյուրհազարավոր մարդիկ նրան տեսնելու, նրա քարոզները լսելու և հատկապես հրաշքներ տեսնելու ակնկալի-

⁴⁷ Խաչատրյան Ս. Ա., Եզնիկ Կողբացին կամքի ազատության մասին, Երևան, 2003:

⁴⁸ Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества: за и против. М., 1991.

⁴⁹ Макс Вебер. Социология Религии//Избранное: Образ общества. М., «Юрист», 1994, с. 119-137, 156, 171, 191, 195:

քով խանդավառորեն ողջունել են նրան, լսել նրա քարոզը: Իսկ նա ամբողջ ճանապարհին և անդադար քարոզել է Քրիստոսի ուսմունքը՝ ուղեկցվող հմայություններով, կանխագուշակություններով, հրաշքներով, մարդկանց բուժմամբ և ապաքինմամբ: Եվ դրանք ցնցող տպավորություն են գործել մարդկանց, նրանց բազմությունների վրա: Եվ մարդիկ, առնչվելով նրա մտքերին, լսելով նրա քարոզը և տեսնելով նրա գործերը, սկսել են երկմտել, տատանվել և հավատալ Քրիստոսին:

Երբ նա հասել է մայրաքաղաք Վաղարշապատ, այնտեղ նրան դիմավորել են դիվահար հայոց թագավոր Տրդատ Երրորդն ու իշխանները: Նրանք հրապարակավ ընկել են սրբի ոտքերը, և աղաչել իրենց ապաքինել, և դա նույնպես մեծ տպավորություն է գործել հավաքված ժողովրդի հավատքային կողմնորոշման վրա: Սակայն նա թողել է թագավորին և իրեն դիմավորող պալատականներին, այցելել է այն վայրեր, որտեղ Հռիփսիմեի, Գայանեի և մյուս զոհված կույսերի աճյունները, ըստ գրադաշտական ծեսի ու կարգի, մահապատժից հետո թողնվել էին գազաններին ու թռչուններին ի կեր: Կույսերի մարմինները նրա կողմից հավաքվել և ամփոփվել են դագաղների մեջ՝ հետագա թաղման համար: Մերժվել են դրա համար բերված թագավորական հանդերձներն ու պատանքները, ինչը նույնպես քարոզչական հսկայական ազդեցություն է գործել նրան ուղեկցող ամբոխի վրա:

Եվ եթե քարոզչության առաջին փուլում այն դրսևորվում էր մտքերով ու խոսքերով, ավետարանական նյութի մատուցմամբ, կանխագուշակություններով, հրաշքներով զուգորդված այնպիսի մոգական գործողությունների հետ, ինչպիսիք են հիվանդներին բուժելն ու ապաքինելը (որը ավետարանական սրբացման պայման է), ապա երկրորդ փուլում նա անցնում է գրադաշտական իրավունքով ծանր հանցագործություն դիտվող գործնական-նյութական գործողությունների՝ ուղղակիորեն նախատեսված Ավետայի «Հողը» ֆրակարդում: Այն դրսևորվում է Հռիփսիմյան կույսերին գրադաշտական հավատալիքներով սուրբ տարերք հանդիսացող հողի մեջ թաղելու և այդպիսով հողը պղծելու, նրանց գերեզմանների վրա խաչեր դնելու ու ցանկապատման միջոցով: Սակայն նրա հրամանին թագավորը և իշխանները ոչ միայն ենթարկվել են, այլև անձամբ են փորել կույսերի գերեզմանները՝ կատարելով ֆիզիկական աշխատանք, որը նույնպես չլսված ու չտեսնված է: Զրադաշտական Հայաստանում մահացածների մարմինները դրվել են դախմայի վրա, իսկ հանցագործների դիակները, ինչպես կույսերինը, թողնվել անմա-

քուր տեղերում⁵⁰, ի կեր գազանների ու գիշակեր թռչունների: Եվ ահա կույսերի մարմինները, ովքեր կատարել էին զրադաշտական օրենքով նախատեսված հանցանքներ և դրանց համար դատապարտվել, հանդիսավորապես թաղվել են ոչ միայն զրադաշտականների համար սրբազան տարերքում՝ հողում, այլև մայրաքաղաքի տարածքում: Եվ դա քրիստոնեական հեղափոխության, Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչության ամենակարևոր և ակնառու դրսևորումներից ու ձեռքբերումներից է: Մայրաքաղաքում կառուցվել են երեք վկայարաններ: Թագուհու և ազնվական կանանց կողմից Հռիփսիմյան կույսերի մարմինների մոտ են բերվել զանազան թանկագին զարդեր, «ուկեհուռ դիպակներ, երկնագույն և ձյունասպիտակ հանդերձներ»՝ նրանց մարմինները պատանելու համար, որը նույնպես պարտադրված է Ավետայով⁵¹: Սակայն Գրիգոր Լուսավորիչը հրաժարվել է դրանք ընդունել՝ նվիրատուների մկրտված չլինելու պատճառաբանությամբ: Եվ այն ժամանակ, երբ Հռոմի կատակոմքներում կատարվում էին քրիստոնյաների գաղտնի թաղումներ, Հայաստանում այդ նույնը կատարվել է ոչ միայն բացահայտ կերպով, այլև հանդիսավորությամբ՝ ուղեկցվող թաղման հատուկ ծեսերով, պետության առաջին դեմքերի մասնակցությամբ: Հատկանշական է նաև, որ կույսերը հայուհիներ չէին, այլ լատինուհիներ և ոչ ազնվական կանայք (բացի Հռիփսիմեից ու Գայանեից): Ավելին, նրանց վկայարանների վրա, քաղաքների հրապարակներում, ճանապարհների խաչմերումներում, եկեղեցիների վրա կանգնեցվել են խաչեր, որպիսի երևույթ աշխարհում մինչ այդ չի եղել (պարբ. 769-770): Գործնական (նյութական) քարոզչության այդ գործողությունները կատարելուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչը մասնակիորեն բուժել է հիվանդ թագավորին ու իշխաններին: Դրա հետ միասին բուժվել ու ապաքինվել են ներկա գտնվող բորոտներ, խեղանդամներ, դիվահարներ և այլք (պարբ. 771-774), և նրանց բոլորին ներշնչվել է փրկության հույս: Այս առթիվ պետք է հիշեցնել, որ թեև զրադաշտական կրոնը նույնպես եղել է փրկչական, ինչպես քրիստոնեականը, բայց Ավետայով քանիցս վկայված է, որ թագավորի նման հիվանդները, որոնց կպած է եղել չարի ձեռքը և նրանց մարմիններն այլանդակվել են, իսկ հոգեկան աշխարհը՝ խաթարվել, չէին կարող փրկության և երկնային արքայության արժանանալու հույս ունե-

⁵⁰ Хачатрян С. А. Зороастрийский погребальный обряд над преступниками в дохристианской Армении. EESJ. East European science Journal, № 1 (52), 2020, part 6, Warsaw, Poland, S. 62-67.

⁵¹ Авеста в русских переводах (1861-1996), т.2 333-334:

նալ⁵²: Իսկ հանգամանքը, որ թագավորը հիվանդացել է, նշանակում է, որ նա «աստվածախառն» չէ և այդ հիմքով նույնպես չի կարող հավակնել երկնային արքայության: Սակայն Քրիստոսը մեծահոգի է, և Իրեն դիմելու դեպքում ներում է (նախապես բուժելով մարմնական և հոգեկան հիվանդություններից): Այս հանգամանքը քանիցս վերահաստատված է ոչ միայն Ագաթանգեղոսի երկում, այլև Գրիգոր Լուսավորչի «Հաճախապատում ճառք»-ում:

Այնուհետև Գրիգոր Լուսավորիչը, Վաղարշապատի այգիներում սկսել է իր համընդհանրական քարոզը՝ տևած 66 օր, որին ունկնդրել են «իրար վրա դիզված անթիվ», «անասելի շատությամբ» մարդիկ (պարբ. 725): Թագավորը և իշխանները եղել են նրանց շարքում: Նրա քարոզների բովանդակությունը շարադրված է Ագաթանգեղոսի երկի 2-րդ հատվածում՝ կոչվող «Սուրբ Գրիգորի վարքը և պատմությունը», ինչպես նաև «Հաճախապատում ճառք»-ում⁵³: Քարոզի վայրը լքել հնարավոր չի եղել, քանի որ դևերը հարձակվել են հեռացողների (չհավատացողների) վրա, կատաղեցրել ու ստիպել են ատամներով քրքրել սեփական մարմինները, որը ևս հրաշք է: Քարոզի վերջին օրը «խառնիճաղանջ» ամբոխի ներկայությամբ նա լիովին բուժել է «Արարիչի հզորությունից ահաբեկված» թագավորին և իշխաններին (պարբ. 728-730)⁵⁴:

Քարոզման արդյունքում կատարվող հրաշալի քրիստոնեական հեղափոխության կոլմինացիան Գրիգոր Լուսավորչի երկու «ահավոր տեսիլք»-ներն են, որոնք նա տեսել է քարոզման վերջին օրվա գիշերը: Նա ներկաներին պատմել է դեպի «Երկնային Արքայության անգուգականության մեջ» կույսերի վերանալու մասին տեսիլքի բովանդակությունը (պարբ. 731): Դրանով հավաստվել է, որ Սուրբ կույսեր Հռիփսիմեն, Գայանեն և նրանց հետ զրադաշտական ծեսով մահվան դատապարտված ու զոհված կույսերն արդեն Երկնային Արքայությունում են: Այդ վկայությունը հերթական անգամ ցնցել է թագավորին ու իշխաններին: Չէ՞ որ կույսերը թագավորի կողմից դատապարտվել էին որպես հանցագործներ, և նրանց հոգիները, ըստ զրա-

⁵² Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 80, 191:

⁵³ Խաչատրյան Ս. Ա., Կրկին «Հաճախապատում ճառք»-ի հեղինակության հարցի շուրջ: Գրիգոր Լուսավորիչ, թե՞ Մեսրոպ Մաշտոց, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 3, 1916, էջ 670-699, նույնի՝ «Հաճախապատում ճառք»-ի հեղինակության և հայկական այբուբենի ստեղծման հարցերի շուրջ, երկրորդ հրատ., Երևան, «Լուսաբաց», 2020:

⁵⁴ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 410-413:

դաշտական հավատալիքների, պետք է լինեին դժոխքում⁵⁵: Դա նաև նշանակում է, որ նրանց մահվան դատապարտողները նույնպես չեն կարող հավակնել Երկնային Արքայության, եթե ներման չարժանանան կույսերի, իսկ նրանց միջնորդությամբ՝ Աստծու կողմից: Իսկ կույսերը, ասում է Գրիգորը, պատրաստ են դրան, եթե միայն մեղավորները դիմեն իրենց: Դրան հետևել է Գրիգորի տեսած երկրորդ «անպատում տեսիլք»-ը: Դա հրեշտակների զորքի գլուխ անցած, երկնքից երկիր, Վաղարշապատի կենտրոն իջած Քրիստոսի հայտնության կամ սուրբ իջման մասին հայտնի տեսիլն է (պարբ. 732-756): Դրանում Քրիստոսը երկխոսության մեջ է մտել Գրիգոր Լուսավորչի հետ, նրան պատգամներ տվել էլ ավելի ինտենսիվ քարոզել Աստվածաշնչի գաղափարները, նորմերն ու հավատալիքները, կանազուշակել չարի պարտության և բարու անպայման հաղթանակի, Հայաստանը Երկնային Արքայության նախադռան վերածելու, այնտեղ իր համընդհանրական եկեղեցին (որպիսին մինչ այդ ոչ մի տեղ դեռևս չկար) ու քրիստոնեական պետություն հիմնելու պլանի մասին (պարբ. 731-756)⁵⁶: Այդ պլանը Տիրոջ հավիտենական ծրագրի գլխավոր մասն է, որից պետք է սկսվի աշխարհի բոլոր ժողովուրդների ու պետությունների զանգվածային քրիստոնեացումը: Թագավորը և իշխանները անմիջապես ցանկություն են հայտնել աջակցել այդ պլանի կատարմանը՝ իրենց հայտարարելով Քրիստոսի ու Գրիգոր Լուսավորչի հետևորդներ:

Այնուհետև քարոզչության միջոցով կատարվող հեղափոխությունն անցել է երրորդ՝ մտքով, խոսքով և գործով (գործողություններով) կատարվող քարոզչության տոտալ և ինտենսիվ փուլ: Այդ փուլում նրան ուղեկցել է զորք՝ ի նշան թագավորի աջակցության, և կիրառվել է ռազմական ուժ: «Գայթակությունը քանդելու», «վերին ազատության» հասնելու (Երկնային Արքայության արժանանալու), աստված անվանված չաստվածները վերացնելու համար «հավանության խորհուրդ» առնելով թագավորից ու իշխաններից՝ նա ուղևորվել է հայոց մյուս նահանգները՝ զրադաշտական տաճարները քանդելու կամ էլ դրանք քրիստոնեականի վերածելու համար: Առաջինը նա «հանդիպել» է Արտաշատի «յերազամոյն տեղիսն անուանեալ կայր: Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց երազահան պաշտաման Տրի դից, դպրի գի-

⁵⁵ Хачатрян С. А. Зороастрийский погребальный обряд над преступниками в дохристианской Армении. EESJ. (East European science Journal), № 1 (52), 2020, part 6, Warsaw, Poland, с. 62-67.

⁵⁶ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 412-427:

տութեան քրմաց, անուանեալ Դիւան գրչի Որմզդի, ուսման ճարտարութեան մեհեան. Նախ ի նա ծեռն արկեալ՝ քակեալ այրեալ աւերեալ քանդեցին» (պարբ. 778)⁵⁷: Այսպիսով՝ առաջինը կործանվել է Երազամույնը և Տիր աստծո տաճարը՝ կոչվող Որմիզդի (Արամազդի) ուսման ճարտարության տեղ, այն է՝ Ավեստայի և ավեստական իրավունքի, ինչպես նաև երազահանության և կանխագուշակություններ կատարելու, երգեցողության, թվեյաց երգերի, ասքերի ու գենեալոգիայի, քարոզչության ու հռետորական արվեստի մասին գիտությունների ուսուցման կենտրոն, դպրոց և համալսարան: Դա եղել է քարոզչական նշանակության ամենանշանավոր և առաջին միջոցառումը, որի նպատակը զրադաշտական գրականության, տաճարների ու քրմության ոչնչացումն է: Երազամույնի քրմերը՝ կոչվող դևեր, ամրացել են Անահիտի և Տիրի տաճարներում, կազմակերպել դիմադրություն, սակայն պարտություն կրելով փախել են Հյուսիս՝ «Կովկաս լեռան բնակիչների մոտ»: Ինչու՞. քանի որ Հյուսիսը, ծմեռը և Կովկասը, ըստ Ավեստայի, համարվել են դևերի բնակության վայրեր: Քրմական այս քաղաքի ու համալսարանի կործանումը, քրմերի ոչնչացումն ու փախուստը ունի քարոզչական մեծ իմաստ և նշանակություն: Դրանով ապացուցվել է, որ զրադաշտական աստվածները անզոր են: Այդ մասին վկայել են փախչող քրմերը՝ ասելով, որ Քրիստոսը հաղթել է իրենց աստվածներին: Դրանից հետո Հայաստանի բոլոր նահանգներում ու գավառներում նրա կողմից կործանվել են զրադաշտական տաճարներն ու բազիլիկները, այդ թվում՝ Թորդան, Թիլ, Անի-Կամախ, Բագայադիճ և այլ քրմական քաղաքներում ու ավաններում գտնվող: Նման ակցիաներով վերահաստատվել է հեթանոսական աստվածների թուլությունը և պաշտպանվելու անկարողությունը, իսկ նրանց հզորության և հերոսականության մասին առասպելները արժեզրկվել են: Այդ ամենին ականատես մարդիկ «էլ ավելի հաստատ» են դարձել հավատի մեջ: Քրմական քաղաքներին ու տաճարներին պատկանող հողատարածքները, դաստակերտները, սպասավորները և քրմերը նվիրվել են քրիստոնեական նորաստեղծ եկեղեցուն (պարբ. 781), իսկ դրանցում կուտակված գանձերը բաժանվել են չքավորներին և «տառապածներին», այն է՝ մարմնական թերություններ ունեցողներին, հաշմանդամներին, որոնք զրադաշտական եկեղեցու կողմից մինչ այդ եղել էին մերժված, ինչպես նաև քրիստոնյաներին:

⁵⁷ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 436-437:

Այս դեպքերի կապակցությամբ պետք է հստակ նշել, որ նման ակտերով, պատմության մեջ առաջին անգամ քրիստոնեական եկեղեցին ճանաչվել է որպես շինությունների ու հողատարածքների սեփականատեր և այդպիսով՝ իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ և իրավաբանական անձ: Միայն շուրջ 13-15 տարի հետո Հռոմեական իմպերիայում Կոնստանտին Մեծի և Լիցինիոսի կողմից 313թ. հրապարակած Միլանի էդիկտով քրիստոնեական եկեղեցին լեգալացվել, լեգիտիմացվել է, ճանաչվել որպես իրավաբանական անձ: Եվ դա՝ հայոց օրինակով:

Քարոզչության այս փուլի քարոզչական գործունեության ընթացքում բացառիկ ինքնանվաստացման վարքագծով աչքի է ընկել հայոց թագավորը: Նա «կենդանի քարոզ է դարձել՝ խոստովանելով իր ամբարշտությունը (անօրինականությունները): Պատմում էր Աստծու արած բոլոր սքանչելիքների (հրաշքների) մասին, որոնք իր վրա կատարվեցին, բժշկության ողորմությունը...»: Սա ցնցող փաստ է և նույնպես աննախադեպ՝ քարոզչական պրակտիկայում: Հայոց Տրդատ Երրորդ հզոր թագավորը և մեծ զորավարը՝ տասնյակ տարիներ առաջնորդած հայոց զորքը և հռոմեական բանակի այրուծին, իմպերատորներ Կարոսի, Դիոկղետիանոսի, Գալերիոսի, Լիկինիոսի ու Կոնստանտին Մեծի մարտական ընկերը, քրիստոնեական քարոզիչների հետ, որոնց անունները մնացել են շնորհիվ քարոզիչ Չենոբ Գլակի թղթերի⁵⁸, շրջել է Հայաստանի գավառներում և Գրիգոր Լուսավորչի ցուցումով նույնպես քարոզել, պատմել է իր կողմից Հռիփսիմյան կույսերին մահապատժելու, դրա պատճառների, դևերից խփվելու, դրա հետևանքով հիվանդանալու, խոզի կերպարանք ստանալու, դրանից հրաշքով բուժվելու և Քրիստոսին հավատալու մասին (պարբ. 788)⁵⁹: Նույնը նա պատմել է 325թ. ամռանը, Հռոմում, Կոնստանտին Մեծի, նրա արքունիքի, Սեդեքեստրոս Մեծ պապի ներկայությամբ, որը նրանց կողմից լսվել է մեծ խանդավառությամբ և ակնածանքով⁶⁰: Այդ պատմությունը իր ազդեցությունն է գործել «Կոնստանտինի նվեր» անվանումով հայտնի Կոնստանտին Մեծի հրամանագրի բովանդակության վրա, որը սխալմամբ համարվում է անվավեր:

Այնուհետև թագավորը, իր քույր Խոսրովադուխտի ու թագուհի Աշխենի հետ խորհրդակցելուց հետո, «հրաման ետ ի ժողով կոչել միաբանութեամբ

⁵⁸ Չենոբ Գլակ Ասորի, Պատմութիւն Տարօնոյ, վենետիկ, 1832:

⁵⁹ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 442-443, 444-445:

⁶⁰ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 486-489, Շահնազարյան Կ., Դաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը, Փարիզ, 1862:

ամենայն զորաց իւրոց» (պարբ. 791-792): Այսպիսով, փաստորեն, հրավիրվել է աշխարհաժողով: Վաղարշապատ են հավաքվել հայոց զորքերը, բոլոր նախարարներն ու իշխանները, նահանգապետները, դատավորները, քաղաքապետները, գյուղապետները և ընտրովի դեպուտատներ: Թվում է, թե աշխարհաժողովի քննարկման հարցը մեկն է՝ «գԳրիգորդ հովի կացուցանել, զի լուսաւորեսցէ զմեզ մկրտութեամբ և նորոգեսցէ օրէնսուսույց խորհրդովն արարչին մերոյ Աստուծոյ» նրան Կեսարիայի մարզային եկեղեցի գործուելը (պարբ. 792)՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու համար: Սակայն աշխարհաժողովի խորհուրդը շատ ավելի ընդգրկուն է: Դրանում, փաստորեն, որոշվել է տալալել զրադաշտական պետական եկեղեցին: Հայաստանը հռչակվել է քրիստոնեական միապետություն, հիմնվել է համընդհանրական պետական եկեղեցի, իսկ Գրիգոր Լուսավորիչը նշանակվել է այդ եկեղեցու գլուխ և քահանայապետ: Եվ այդ դարակազմիկ որոշումը ամրապնդվել է հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների համաժողովի կողմից, նրանց կամաարտահայտությամբ: Այսպիսով՝ այս աշխարհաժողովը քրիստոնեական հեղափոխության կուլմինացիոն դրսևորումներից մեկն է: Եվ անմիջապես մեծ նախարարների ուղեկցությամբ Գրիգոր Լուսավորիչն ուղևորվել է Կապադովկիայի (կապուտկողաց երկիր) մայրաքաղաք Կեսարիա (Մաժաք)՝ իր հետ տանելով հայոց թագավորի հրովարտակը, որը քրիստոնեություն ընդունելու և Հայաստանը քրիստոնեական միապետության վերածելու աննախադեպ հռչակագիրն է (պարբ. 797-801): Այնտեղ եկեղեցական ժողովը Ղևոնդ արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ նրան եպիսկոպոս է օծել: Այդ ակտով նաև ընդունվել է հայկական համընդհանրական եկեղեցու իրավականությունը (լեգիտիմությունը):

Հետ գալու ճանապարհին նրա հրամանով ավերվել է նաև Աշտիշատ քրմական քաղաքը՝ իր երեք մեհյաններով հանդերձ: Այնտեղ նա մկրտել է այն բղեշխներին ու նախարարներին, ովքեր նրան Կեսարիա էին ուղեկցել, նրանց հետ էլ՝ ավելի քան 19 բյուր (19000) տեղացիների: Անմիջապես այնտեղ կառուցվել են եկեղեցիներ (պարբ. 812): Հիմնվել են եկեղեցական թեմեր և համայնքներ⁶¹, կառուցվող եկեղեցիներում տեղադրվել Կեսարիայից բերած քրիստոնեական եկեղեցու սրբերի մասունքներ, նշխարքներ (Անդրե

⁶¹ Асратян М. М. Армянская архитектура раннего христианства. М., 2000, Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, «Լույս», Երևան, 1992, Գրիգորյան Վ., Հայաստանի ճարտարապետության պատմության հիմնովին վերանայման խնդիրը. ՊԲՆ, 2014, № 1, էջ 16-21:

առաքյալի, Ղուկաս Ավետարանիչի, Հովհաննես Մկրտչի, Աթանագինեսի և այլն)⁶², իսկ եկեղեցիները կոչվել են նրանց անուններով: Այդպիսով՝ հայոց սրբարանը, որը մինչ այդ կազմված էր զանազան հերոսական ազգային աստվածներից, նրանց սպասավոր քրմերից, հերոսներից, աստվածախառն թագավորներից ու իշխաններից, նրանց մասունքներից՝ (ոսկորներ, իրեր, զգեստներ, զենքեր) չեղարկվել, սրբազերծվել է: Նրանց մասին երգերը, ասքերը արգելվել են: Ստեղծվել է վերազգային քրիստոնեական նոր սրբարան:

Այնուհետև Գրիգոր Լուսավորիչը շարժվել է դեպի Բագավան քրմական քաղաք, որտեղ նրան արդեն մեկ ամիս ընտանյոք և զորքով հանդերձ սպասելիս է եղել հայոց թագավորը: Նրանք հանդիպել են Եփրատ սրբազան գետի ափին, որտեղ էլ հրապարակավ ընթերցվել է Կեսարիայի եկեղեցական ժողովի ուղերձը՝ ուղղված հայոց թագավորին, երկրի իշխաններին ու հոգևորականներին (պարբ. 820-826): Այդ հանգամանքը, որը նույնպես քարոզչական ակտ է, ներկաների մեջ առաջացրել է ցնծության նոր ալիք: Այնտեղ նա արքունիքին, զորքին և «աշխարհախումբ բազմությանն իր հրամանով» պարտադրել է մեկ ամիս պաս պահել, որի ընթացքում շարունակել «քարոզել, խրատել և հորդորել» (պարբ. 828-829): Պետության ղեկավարների մասնակցությամբ մասսայական պասը ևս, ընդ որում քրիստոնեության մեջ աննախադեպ ֆենոմեն է, զանգվածային քարոզչության նոր եղանակ:

Առավել աննախադեպ ու ֆենոմենալ է պասից հետո տեղի ունեցածը: «Իր հետ բերած ընկերների», այն է՝ եկեղեցական քարոզիչների հետ, որոնց մասին հիշատակումներ կան Զենոբ Գլակի «Թղթեր»-ում⁶³, նա առել է «աշխարհաբանակ զորքը»՝ շուրջ 15000 մարդ, ինչպես նաև թագավորին, նրա ընտանիքը և մեծամեծներին, այգաբացին նրանց տարել Եփրատի ափ, և մկրտել գետի ջրերի մեջ (պարբ. 832-835-րդ): Դրա ժամանակ տեղի է ունեցել մեծ հրաշք, գետի ջրերը կանգնել և ետ են դարձել: Սաստիկ լույսի սյուն է երևացել, որի վրա էլ՝ տերունական խաչի նշանը: Սա քարոզության և քրիստոնեական հեղափոխության երրորդ փուլի բարձրակետն է: Ըստ Ավետայի Եփրատը՝ Արդվի Սուր գետը, համարվել է սրբազան: Այն մարդկանց է տվել «իմաստոյություն և սրբոյություն, հաղթանակներ՝ Ահուրի տված

⁶² Մամիկոնեան Յ., Պատմություն Տաթևոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 25-26, 29, 35-36, 42-49:

⁶³ Հովհան Մամիկոնյան (և Զենոբ Գլակ), Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, էջ 24-29, 35-36, 51, 59, 85 և այլն:

արժանավորություն և կատարելություն»⁶⁴: Գրիգոր Լուսավորիչը համընդհանուր մկրտության համար ավեստական այդ գետն է ընտրել՝ գիտենալով հայ ժողովրդի և բոլոր զրադաշտականների համար դրա ջրերի սրբազան և առողջարար լինելու հանգամանքը: Ավեստայի «Արդվի-Սուր կամ Աբան-յաշտ»-ում գովերգվում է հենց Եփրատ գետը՝ ջրերի սրբազան և առողջարար լինելու պատճառով: Իսկ այդ յաշտի 78-րդ տանը նշվում է, որ առատության, փարթամության և առողջության աղբյուր հանդիսացող Եփրատի ջրերը կանգնել և հետ են գնացել, երբ նրա ափին է հայտնվել «փայլուն, տոհմիկ» Անահիտ դիցուհին⁶⁵: Այս դեպքում նույն հրաշքը կատարվել է մեծ մկրտության պատճառով: Դրա ժամանակ մկրտվել է հայոց թագավորը՝ ընտանյոք հանդերձ, զորքը և զորականների ընտանիքները: Դրանից հետո, 7 օրվա ընթացքում, Եփրատի ջրերում նա մկրտել է ևս չորս հարյուր բյուր (400000) այր, կին և երեխա:

Չեղարկվել են զրադաշտական տոները, և կազմվել է նոր եկեղեցական և պետական տոնացույց: Հանգամանք, որը նույնպես քարոզչական մեծ նշանակություն ունեցող գործողություն է՝ քրիստոնեական հեղափոխության կարևոր ձեռքբերումներից մեկը (պարբ. 835-836): Արամազդի, Միհրի, Անահիտի և մյուս աստված-աստվածուհիների կյանքի հետ կապված զանազան նշանակալից դեպքեր դադարել են տոնական լինել, և այդ տոները կամ անվանափոխվել, կամ էլ վերացվել են՝ փոխարինվելով Քրիստոսի, նրա առաքյալների ու հետևորդների կյանքի ու գործունեության հետ կապված տոներով: Շարունակելով քարոզչական արշավը՝ նա «քաղցրացրել և ծովացրել է վարդապետության խորությունը», ամենուր կառուցված եկեղեցիներում նշանակել քահանաներ և եպիսկոպոսներ: Իր հերթին թագավորը, իր հրովարտակներով՝ «ագարակ տեղերի» ծխական քահանաներին է հատկացրել չորսական ծխի, իսկ ավանների քահանաներին՝ յոթական ծխի հողաբաժիններ, ինչպես նաև «նվեր պտղի» ստանալու հնարավորություն: Ընդ որում այդ հողաբաժինները, պաշտոնները և կոչումները տրվել են ժառանգաբար տիրելու համար (պարբ. 837-838):

Ֆենոմենալ է նաև այն, որ Գրիգոր Լուսավորիչը թագավորի օգնությամբ բացել է դպրոցներ, դրանցում հավաքել «մատաղ մանուկների»,

⁶⁴ Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 189: Երբեմն որոշ ավեստագետներ Արդվի Սուր գետը համարում են Ամու-Դարյան, որը մեծ մոլորություն է:

⁶⁵ Авеста в русских переводах (1861-1996), էջ 188:

առավելապես քրմական ընտանիքներից, նրանց ապրուստ և թռչակ նշանակել և կազմակերպել նրանց կրթության գործը դպրոցներում: Նրանցից շատերը հետագայում ձեռնադրվել են եպիսկոպոսներ (պարբ. 845-846-րդ): Դրա արդյունքում «հայոց Թորգոմյան տանը բխեցին Աստծու պատվիրանների Ավետարանի քարոզության շնորհները»⁶⁶: Պետք է նշել, որ դպրոցը կամ վանքը քաղաքակրթական նորություններ չեն: Հայստանում և Իրանում դպրոցներ են կազմակերպված եղել դեռևս Զորոաստրի կողմից⁶⁷: Վանականությունը կամ ճգնավորությունը բնորոշ է եղել նաև զրադաշտությանը և նրանից էլ անցել քրիստոնեությանը: Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Հայաստանում եղել են զրադաշտական վանքեր-ճգնարաններ⁶⁸: Բայց սրանք իրենց էությանմբ բոլորովին այլ են:

Վանքերում, ինչպես նշում է Ագաթանգեղոսը (պարբ. 847), վանականները չեն հարբել գինով, «այլ առաւելով հոգով, և պատրաստել զսիրտս երգովք հոգևորօք ի փառս և ի գովութին Աստուծոյ: Անդ կրթութին քաղցրուսոյց ընթերցուածոց հոգեպատում գրոց: Անդ քաջաւերութին յորդորական լուսաւոր վարդապետութեան...»⁶⁹: Այսպիսով՝ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հիմնված հայկական վանքերում հավաքված վանականները զբաղված են եղել ստեղծագործական-գիտական աշխատանքով: Եվ դա՝ ի տարբերություն եգիպտականի, որոնք եղել են աշխատավորական-բանվորական: Նրանց առաջին կանոնադրությունը, առկա «Հաճախապատում ճառք»-ի 23-րդ ճառում, գրել է Գրիգոր Լուսավորիչը, և ոչ թե Մ. Մաշտոցը⁷⁰: Մաշտոցին վերագրելու դեպքում այն լիովին կորցնում է իր քաղաքակրթական նշանակությունը՝ վերածվելով Բարսեղ Մեծի գրած կանոնադրության դժգույն նմանակի⁷¹: Մինչդեռ ճիշտ հակառակն է:

Այսպիսով՝ կազմակերպվել է քարոզիչ-վանականների ու վարդապետների նոր հերթափոխ. նրանք կրթվել, զբաղվել են նոր գաղափարախոսու-

⁶⁶ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 434-437:

⁶⁷ Khachatryan A. Samvel, Ghildren, Yoats, Aults and Elders in Zoroastrian and earli Christian Armenia. European Journal of Humanities and Social sciences, № 3, Vienna, 2018, p. 156-165.

⁶⁸ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1985, էջ 88-89:

⁶⁹ Ագաթանգեղոս, նշվ. աշխ., էջ 472:

⁷⁰ Խաչատրյան Սամվել, «Հաճախապատում ճառքի» հեղինակության և հայկական այբուբենի ստեղծման հարցերի շուրջ, երկրորդ հրատ., Երևան, «Լուսաբաց», 2020:

⁷¹ Василий Великий. Творения. Исправл. пер. Московской духовной академии. В 3 т., т. 2, СПб., тип. Сойкина. 1911, с. 480-530 (Подвижнические уставы).

թյան ու ծեսերի մշակմամբ, հոգևոր երգերի (շարականների, թվեյաց երգերի) ստեղծագործմամբ և եղածների ձևափոխմամբ, կարդացել և սովորել Աստվածաշունչը, մեկնաբանել դրա գրքերը: Աստվածաշունչն արդեն իսկ նրա ժամանակ եղել է հայերեն թարգմանված, այլապես այս պարբերության մեջ չէր գրանցվի, որ նրանք ընթերցել են այն: Եվ իսկապես, առանց հայերեն Աստվածաշնչի, հնարավոր չէր կարճ ժամանակամիջոցում քրիստոնեություն տարածել: Դրա հիմնարար ապացույցն է այն հանգամանքը, որ Ագաթանգեղոսի երկում առկա Աստվածաշնչից կատարված մեջբերումներից և ոչ մեկը չի համապատասխանում Մաշտոցի և Սահակի թարգմանած Աստվածաշնչի համապատասխան հատվածներին:

Ագաթանգեղոսի երկի հաջորդ՝ 841-842-րդ պարբերություններից պարզվում է, որ Մեծ Հայաստանի ամբողջական քրիստոնեացումն ավարտվել է կարճ ժամանակամիջոցում՝ փաստորեն տևելով 3-4 տարի⁷²: Եվ որ նա, «ամբողջ հայոց երկրում, ծայրից ծայր, սփռել, տարածել է քարոզության ու ավետարանության գործը»: Դրանցում թվարկվում են այն բոլոր կողմնակալ նահանգները, գավառները, քաղաքները, որոնցում կատարվել է «քարոզության ու ավետարանության գործը», ազգաբնակչությունը զանգվածաբար մկրտվել է, կառուցվել են եկեղեցիներ, ստեղծվել եկեղեցական թեմեր, համայնքներ, նշանակվել երեցներ, եպիսկոպոսներ: Սահմանվել է համընդհանրական, կենտրոնացված եկեղեցու կառավարման ձև, կառուցվածք, աստիճանակարգվածություն՝ հար և նման զրադաշտականին: Դրանից հետո միայն նա վերադարձել է մայրաքաղաք Վաղարշապատ և շարունակելով քարոզչության գործը՝ Հռիփսիմյան կույսերի գերեզմանների վրա կառուցել նրանց անվան եկեղեցիներ և այնտեղ հիմնել հայոց եկեղեցու կենտրոնը:

Այդպիսով՝ ամբողջ Մեծ Հայաստանը, դրա պետությունը, իրավունքը և ողջ ազգաբնակչությունը «ավետարանական քարոզության» տարբեր ձևերի միջոցով քրիստոնեացվել է: Ստեղծվել է աշխարհի առաջին քրիստոնեական պետությունը, կենտրոնացված և աստիճանակարգված համընդհանրական քրիստոնեական պետական եկեղեցին, վերածվել պետության իշխանական թևի և կենտրոնական կառավարման մարմնի՝ փոխարինելով զրադաշտական եկեղեցուն: Այն դարձել է հավատի, կրթության գործի ու դպրոցների ու վանքերի, դատարանների կառավարման բարձրագույն մարմին: Գրիգոր

⁷² Վարդանյան Վ. Մ., Գրիգոր Լուսավորչի ծեռնադրության, հայոց ամբողջական դարձի հանգամանքների շուրջ, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2001, № 1, էջ 3-12:

Լուսավորիչը նաև հրապարակել է համաներման ակտեր, շատ հանիրավի կալանավորված անձանց ազատել է բանտերից, «անհրավագիր, ապօրինի մուրհակներ պատռել», և մարդկանց վարքագիծը «նոր կարգ ու կանոնի մեջ դրել» (պարբ. 844-րդ): Այդ ամենը ևս քարոզչական մեծ նշանակություն ունեցող ակտեր են:

Հայտնի է, որ Գրիգոր Լուսավորիչն իրականացրել է նաև սահմանափակ ռազմական գործողություններ՝ քրմության դիմադրությունը ընկճելու համար: Մասնավորապես դա կատարվել է Երազամույն, Աշտիշատ, Բագալառի, Բագավան քրմական քաղաքների գրավման և կործանման ժամանակ: Սակայն այդ ակտերը էպիզոդիկ և լոկալ բնույթ են կրել և որոշիչ դեր չեն խաղացել քրիստոնեության տարածման, արմատավորման և պետության քրիստոնեացման գործում:

Այսպիսով՝ հիմնավորվում է, որ ներկայացված կոնցեպցիան իրավունքի, պետության և քաղաքակրթության ծագման մասին ունիվերսալ չէ: Դրանով հնարավոր չէ բացատրել այլ ժողովուրդների իրավունքի, պետության և քաղաքակրթությունների ծագման, առաջացման պրոցեսները: Այն բացառիկ է, արտահայտում է միայն հայկական երեք տիպի իրավական սիստեմների, պետության և քաղաքակրթությունների ծագման, առաջացման իրողությունները, որոնք որևէ մեկ այլ տեսությամբ բացատրել հնարավոր չէ: Դրա լույսի տակ հիմնավորվում է, որ հայոց պատմության մեջ գոյություն են ունեցել և ժամանակի մեջ իրար հերթափոխել հարևան արևելյան ստրկատիրական բռնապետություններից և ստրկատիրական իրավական սիստեմներից իրենց ձևով և էությամբ արմատապես տարբերվող, իրավունքի և պետության երեք հատուկ, բացառիկ տիպեր՝ հայկյանը, ծագած մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջում, գրադաշտականը՝ ծագած մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջում, և քրիստոնեականը՝ ծագած մ.թ. 3-րդ դարի վերջում: Դրանց գործողության հետևանքով ձևավորվել և ժամանակի մեջ իրար հերթափոխել են հայկյան, գրադաշտական և քրիստոնեական քաղաքակրթությունները՝ իրենց շղթայի մեջ:

Դրանց առաջացման միակ միջոցը եղել է Հայկ Նահապետի, Չորոաստրի և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից իրականացրած քարոզությունը՝ ազդեցիկ և պրոպագանդան: Քարոզության նյութը և բովանդակությունն են կազմել երկնային արքայությունում գործող ազատության, արդարության, հավասարության, խաղաղության, համաձայնության, համերաշխության, միաբանության, բարու և այլ ղեկավարող, համընդհանրական և

համանշանակալից գաղափարներ, նորմեր և հավատալիքներ՝ հակադրված բռնությանը, ագրեսիային, թշնամությանը:

Հայկական իրավական սիստեմը և պետությունը անցել են զարգացման երեք շրջան՝ հայկյան, զրադաշտական և քրիստոնեական: Դրանք ձևավորվել են հայոց պատմության շրջադարձերում հանդես եկած ցիվիլիզատորների՝ Հայկ Նահապետի, Զորոաստրի և Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչական գործունեության շնորհիվ, որի ընթացքում նրանց կողմից հրապարակվել են այնպիսի համընդհանրական և համանշանակալից ղեկավարող գաղափարներ, ինչպիսիք են հարաբերական ազատությունը, արդարությունը, հավասարությունը, ճշմարտությունը, բարին, համերաշխությունը, միաբանությունը՝ ի հակադրություն չարության, բռնության և տիրանիայի: Այդ գաղափարները քարոզության միջոցով ներդնելով հայ ժողովրդի իրավագիտակցության մեջ՝ Հայկ Նահապետը կերտել է հայկական առաջին՝ հայկյան իրավական սիստեմը և ֆեդերատիվ կառուցվածք ունեցող պետությունը: Դրանց գործողության շնորհիվ ծագել է հայկյան քաղաքակրթությունը:

Մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջում նույն համընդհանուր և համանշանակալից գաղափարների քարոզության միջոցով, առանց բռնության կիրառման և խաղաղ ճանապարհով ցիվիլիզատոր Զորոաստրի կողմից ստեղծվել է ավելի կատարյալ իրանա-հայկական զրադաշտական իրավական սիստեմը և աշխարհակալ կոնֆեդերատիվ պետությունը: Դրանց գործողության շնորհիվ ծագել է իրանահայկական քաղաքակրթությունը:

Մ.թ. 3-րդ դարի վերջում, երբ հայկական զրադաշտական պետությունն արդեն գտնվում էր անկման փուլում, քրիստոնեական համընդհանուր և համանշանակալից ազատության, արդարության, հավասարության, սիրո, բարու և այդ կարգի այլ ղեկավարող գաղափարների քարոզով հանդես եկավ Գրիգոր Լուսավորիչը: Հետևելով Հայկ Նահապետի, Զորոաստրի և Քրիստոսի օրինակին ու քարոզելով վերոնշված ղեկավարող գաղափարները՝ դուալիստորեն չկապված չարության ու բռնության գաղափարների հետ, Գրիգոր Լուսավորիչը ստեղծեց հայկական քրիստոնեական իրավական սիստեմը (կրոնը, բարոյականությունը), աշխարհում առաջին քրիստոնեական ֆեդերատիվ պետությունը և կենտրոնացված քրիստոնեական եկեղեցին: Դրանց գործողության հետևանքով ստեղծվել է հայկական քրիստոնեական քաղաքակրթությունը, որի նորմերը, գաղափարները, ձևերն ու ոճերը արտահանվել են Հռոմեական իմպերիա, ներդրվել ու ադապտացվել հռոմեա-

կան իրավունքում և պետության մեջ: Դրա հետևանքով առաջացել է համաշխարհային քրիստոնեական քաղաքակրթությունը:

Քարոզչության միջոցով աշխարհի ոչ մի ծագում որևէ ժամանակ և որևէ ժողովրդի մեջ պետություն և իրավունք չի ձևավորվել: Եվ զանազան տեսաբանների կողմից պետության ու իրավունքի առաջացման մասին ոչ մի տեսություն նման իրողություններ չի արտահայտում:

THE CAUSES AND WAYS OF CREATION OF THE ARMENIAN LAW AND THE STATE

KHACHATRYAN SAMVEL

PhD in Law, Associate Professor, GSU Lecturer

e-mail: khachatryan08@mail.ru

There are various theories in the legal literature about the origin of law and the state, but none of them reflects the causes and the circumstances of the origin of the Armenian law and the state. The path of their formation is unique, exceptional and can only be explained by the concept presented in this work, which proves that three types of legal systems, states and civilizations existed in Armenia and followed each other in time. In their form and essence, they radically differed from neighboring Middle Eastern slave-owning despotisms and their legal systems. These were the Haykan, the Zoroastrian and the Christian legal systems and states. Their uniqueness lies in the fact that they arose peacefully, as a result of the preaching of guiding ideas of freedom, justice, equality, etc., by the civilizers Hayk Nahapet, Zoroaster and Gregory the Illuminator. As a result of their action, three Armenian civilizations arose in their chain - the Haykan, the Zoroastrian and the Christian ones.

Nowhere in the world and in any nation, did legal systems, states and civilizations ever arise through peaceful preaching.

Keywords: Hayk Nahapet, Hayk the Patriarch, Bel, Tower of Babel, Armenian law and state, Zoroaster, Zoroastrian law and state, Gregory the Illuminator, Tiridates III Arsacid, Armenian Christian law, state and civilization.

О ПРИЧИНАХ И СПОСОБЕ ВОЗНИКНОВЕНИЯ АРМЯНСКОГО ПРАВА И ГОСУДАРСТВА

ХАЧАТРЯН САМВЕЛ

Кандидат юридических наук, доцент,

преподаватель ГГУ

электронная почта: khachatryan08@mail.ru

В правовой литературе существуют различные теории о происхождении права и государства, но не одна из них не отражает причин и обстоятельств происхождения армянского права и государства. Путь их становления уникален, исключителен и может быть объяснен только концепцией, представленной в данной работе. С ее помощью обосновывается, что в Армении существовали и следовали друг за другом во времени три типа правовых систем, государств и цивилизаций, по своей форме и сути коренным образом отличных от соседних ближневосточных рабовладельческих деспотий и их правовых систем. Это были гаяканская, зороастрийская и христианская правовые системы и государства. Их уникальность состоит в том, что они возникли мирным путем, вследствие пропаганды идей свободы, справедливости, равенства и др., цивилизаторами Гайком Нахапетом, Зороастром и Григором Просветителем. Вследствие их действия возникли три армянские цивилизации в их цепи – армянская, зороастрийская и христианская.

Нигде в мире, ни в каком-либо народе и никогда путем мирной проповеди не возникали правовые системы, государства и цивилизации.

Ключевые слова: Гайк Нахапет, Бел, Вавилонская Башня, гаяканское право, государство и цивилизация, Зороастр, зороастрийское право и государство и цивилизация, Григор Просветитель, Тиридат Третий Аршакуни, армянское христианское право, государство и цивилизация.

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.08.2022թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 28.08.2022թ.: